

Вольга Іпатава

Прадыслава

Аповесць

Мінск

«Сталія» 2003

УДК 882 176

Друкуецца па выданні Мн., "Беларусь", 1997 г.

Для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту

Аўтар прадмовы Л.С. Савік

Іпатава В.

176 Прадыслава. Аповесць: Для сярэд. і ст. шк. узросту/ Аўт. прадм. Л.С. Савік. — Мн.: "Сталія", 2002. — 80 с.
ISBN 985-6670-11-X

Падпісана да друку 10.02.2003. Фармат 84x108/32. Папера газетная. Тыраж 1000 экз. Заказ 1197. ТДА «Сталія». Ліцэнзія ЛВ 504 от 17.07.2001 г. г. Мінск, т. 227-67-44

Надрукавана УП "Друкарня "Перамога". 222310, г. Маладзечна, вул. В.Таўпая, 11.

УДК 882 - 93

© «Сталія», 2003

ISBN 985-6670-11-X

БЕЛАРУСЬ! ТВАЯ ДАЧКА Я.

Пачатак жыццёвага шляху Вольгі Іпатавай быў не вельмі спрыяльным для развіцця яе прыроджанага мастацкага даравання. І хоць нарадзілася ян аў пераможным 1945 годзе, аднак дзяцінства яе пазначана асабістай трагедыяй — у чатырохгадовым узросце яна страціла маці. Марыя Якаўлеўна памерла зусім маладой і пахавана на старажытных могілках у Наваградку. Пазней у адным з вершаў Вольга напіша, што першым жыццёвым стартапам былі ўсё ж для яе «маміны далоні», іх цеплыню і пяшчоту яна паспела адчуць і захавала ў сэрцы на доўгія гады. Жыццё ў бабулі, сям'і бацькі і мачыхі, у дзіцячым доме — гэта той асяродак, маральная атмасфера, у якіх праходзіла яе дзяцінства і юнацтва. Яна рана адчула сваю самастойнасць, навучылася разумець і пераадоўваць цяжкасці, супярэчнасці паўсядзённага побыту і ўзаемаадносін людзей, сама вымушана была прабіваць дарогу, што абумовіла ў далейшым шырыню агульнакультурных інтарэсаў, актыўную грамадзянскую пазіцыю. І сапраўды, не паскуцілася жыццё на цяжкасці, перажыванні, абвастрыўшыя патрэбнасць хуткага духоўнага пасталення, што, у пэўнай ступені, дало штуршок і для творчасці.

З 11-гадовага ўзросту яна ўжо спрабуе выказаць сябе ў вершах, і год ад году адчувае, што пазычнае слова ўсё больш становіцца сй неабходным і падуладным.

Друкавацца Вольга Іпатава пачала з 1959 года. Яе пісьменніцкім крэда заўсёды была праўда жыцця, праўда падзей, пачуццяў, чалавечых лёсаў, выказаная праз шчырае, сумленнае слова.

Гэта незалежнасць у жыцці, у паэзіі, свабода мыслення і выказвання, з якой пісьменніца стварала свой лёс, абумоўлены не толькі ранняй самастойнасцю, але і тым, што яе творчы шлях пачынаўся ў Гродзенскім літаратурным аб'яднанні, побач з такімі пісьменнікамі, як Васіль Быкаў, Аляксей Карпюк (з ім яна, тады яшчэ вучаніца сярэдняй школы, часта ездзіла на розныя канферэнцыі, чытала свае вершы), Міхась Васілёк, Данута Бічэль-Загнетава; непадалёку, у Зэльве, жыла Ларыса Гсніюш, таленавітая паэтэса, драматычныя перыпетыі жыцця якой былі добра вядомыя

пачынаючаму аўтару. Да таго ж Вольга Іпатава шмат чытала, захаплялася класічнай літаратурай, увесь час знаходзілася ў цэнтры грамадскага жыцця старажытнага горада, з яго нацыянальна-вызйаленчымі традыцыямі, цікавай гісторыяй, а пасля заканчэння філалагічнага факультэта БДУ працавала на Гродзенскай студыі тэлебачання. Не меншую значнасць для яе творчага росту, пазнання жыцця мела і настаўніцкая праца на Віцебшчыне (60-ыя гады), і тое, што, пераехаўшы ў Мінск, яна адразу ўваходзіць у літаратурнае жыццё сталіцы, працуе ў ЛіМе, «Чырвонай змене», затым едзе вучыцца ў аспірантуру Літінстытута імя М. Горкага ў Маскве, дзе актыўна друкуецца ў цэнтральным друку («Дружба народов», «Литературное обозрение»). Вярнуўшыся на Радзіму, у Мінск, яна працуе галоўным рэдактарам літаратурна-драматычных перадач Беларускага тэлебачання, у часопісе «Спадчына», а на пачатку 90-ых стварае газету «Культура». За гэты час яна шмат паездзіла па далёкім і блізкім замежжы, і ўпершыню, па цыкле яе тэлефільмаў, мы пазнаёміліся з жыццём землякоў, беларусаў-эмігрантаў у Амерыцы.

Актыўны ўдзел Вольгі Іпатавай у культурна-грамадскім, пісьменніцкім жыцці, працесах нацыянальнага адраджэння, сустрэчы з многімі людзьмі выклікалі заканамернае жаданне расказаць, напісаць, выказаць свае ўражанні, думкі, меркаванні. «Я багацейшай з тых прыйшла дарог», - скажа яна ў адным з вершаў. І пачынаюць з'яўляцца яе публіцыстычныя артыкулы, нарысы, дарожныя нататкі, інтэрв'ю, крытычныя водгукі, рэцэнзіі (на творы У. Галубка, В. Таўлая, В. Зуёнка, Г. Далідовіча, Г. Бураўкіна, Р. Барадзіліна, П. Макава, Н. Тулупавай, М. Дуксы, Г. Юрчанкі; яна піша разгорнутае даследаванне на раман-эпапею рускага пісьменніка А. Аманьева «Гады без вайны»). Усё гэта была рэакцыя чалавца, мастака, неаб'якавага да таго, што адбываецца навокал. Ёй становіцца цесна ў верхах (хаця іх яна піша пастаянна), быццам не хапае шырыні, прастору для ўвасаблення жыццёва-шматгранных праблем, падзей далёкай і блізкай гісторыі. Па яе словах, прайшоў час выпявання, «тлумнасці летуценняў», настаў час глыбокага асэнсавання той «...нібыта цішыні», калі

Успомняцца з паблажлівай усмешкай
Юнацтва неразважлівыя дні,
Часіны страт... Але віецца сцежка
І нікне ў невядомай глыбіні!
Час спеласці вядзе цябе па цернях
Шукаць прастор без столі і без дна...

І можа, гэты час спеласці прывёў паэтэсу да прозы, як натуральнага працягу на шляху развіцця пісьменніцкага таленгу.

Некалі Б. Пастэрнак сказаў, што сацраўдная паэзія — гэта проза. Відаць, адлюстроўваць гэты «прастор без столі і без дна», пранікаць у яго глыбіні і сапраўды найбольш прыдатна ў прازیчным жанры. І гут Вольга Іпатава выкарыстоўвае даўнюю традыцыю, якой прытрымліваюцца беларускія пісьменнікі,— пачынае з малых прازیчных форм — кароткіх апавяданняў. Першыя з іх («На апошнім прыпынку», «Дзялька дзядзькі Міколы», «Аднакласніцы», «Першыя крокі», «Крынічка») з'яўляюцца ў рэспубліканскім друку на пачатку 70-ых гадоў. Затым выходзяць прازیчныя зборнікі: «Вечер над стромай» (1977), «Дваццаць хвілін з Немезідай» (1981), «Перакат» (1984). У прозе Вольгі Іпатавай шмат у чым прыкметны вопыт паэтычнага спасціжэння рэчаіснасці — паміж яе вершамі і апавяданнямі існуе непарыўная сувязь, і не толькі ў першапачатковай тэматычнай аснове, але і ў мастацка-эстэтычнай сутнасці. Апавяданні, аповесці пісьменніцы вылучаюцца лаканічнасцю і змястоўнасцю, эмацыянальнай настраёвасцю, глыбінёй пранікнення ва ўнутраную сутнасць чалавека. Найперш у іх заўважаеш пераважную схільнасць аўтара да маральна-этычных пытанняў дня сённяшняга. Яна здольная па-майстэрску разгарнуць вострую жыццёвую калізію, вызначыць характар, акрэсліць кола дзейных асоб, паставіць праблему.

У апавесцях «Вузялок Святагора», «Вечер над стромай», шматлікіх апавяданнях Вольга Іпатава выступае назіральным, удумлівым мастаком. Яна ўмее бачыць, спасцігаць людзей, адчуваць разам з імі і за іх, што садзейнічае выяўленню праўды характараў і палзсй, якія рас-крываюцца, дзякуючы ўдаламу спалучэнню аўтарскай апавядальнай плыні і глыбіні псіхалагічнага аналізу.

Многія станоўчыя вобразы, асабліва вобразы дзетдомаўцаў, юнакоў і дзяўчат, маладых людзей, якія ўваходзяць у жыццё, упершыню сутыкаюцца з яго складанымі праблемамі, становяцца блізкімі чытачу, знаёмства з імі ўзбагачае душу. Яны дарагія нам сваёй унутранай прыгажосцю, глыбінёй роздуму, перажыванняў. Тэма станаўлення маладога чалавца, які перажывае нялегкае дзяцінства і юнацтва, паслужыла для пісьменніцы асновай для далейшых творчых пошукаў у прозе. Звяртаючыся да праблем сучаснасці, да таго, што ёй найбольш блізкае, яна быццам намацвала сваю тэму, вобразы, падзеі будучых твораў.

Аўтара ўсё больш і больш пачынае прывабліваць айчынная гісторыя, яе выдатныя дзеячы. І тут не толькі звычайная цікавасць сучасніка, што на працягу дзесяцігоддзяў быў адлучаны ад нацыянальнай гісторыі, але і роздум неабякавага чалавека, які не можа стаяць убаку ад нашага адраджэння. І пісьменніца, глыбей знаёмячыся з мінулым Бацькаўшчыны, пачынае пісаць невялікія апавяданні, замалёўкі на гістарычную тэму, якую яна закранала раней у сваіх вершах. Ды і ў апавяданнях, црысвечаных сучаснасці, раскрываючы вобразы старых людзей, яна захапляецца іх філасофскай разважлівасцю, мудрасцю, што ідзе з глыбінь вякоў і пакаленняў. (Да прыкладу — вобраз бабкі Ефрасінні з апавядання «Позні канцэрт».) Так з'яўляецца цыкл апавяданняў «Гул далёкіх стагоддзяў» («Ваўкалакам абярнуся», «Пад нагамі нашымі», «Святаслава», «Расанка», «Набег», «Песні маці», а пазней «Гайна і Мікаш», «Мара», «Давыд Гарадзенскі»), якія даюць эпізоды з жыцця вядомых гістарычных асоб: Рагвалода, Усяслава, Давыда Гарадзенскага, славуцкага военачальніка, які вадзіў войска Вялікага княства Літоўскага на крыжакоў, паказваюць жыццё простых людзей, іх поўную залежнасць ад самавольства паноў, магнатаў, усялякага начальства, раскрываюць таленты такіх выхадцаў з народных глыбінь, як Паўлюк Баграм.

Пісьменніца знаходзіць адпаведны ракурс у асвятленні гістарычных падзей, нязмушана і арганічна загучалі мова, імёны, прозвішчы, справы людзей далёкіх стагоддзяў. Гістарычная проза дыктавала і новыя прынцыпы сюжэтна-кампазіцыйнай структуры, паэтыкі, стылёвай афарбоўкі твораў.

У аповесці «Прадыслава» мы пазнаём эпоху XII стагоддзя, звычаі, жыццё продкаў, знаёмімся з лёсам Ефрасінні Полацкай. І ажывае чысты і светлы лік святой Ефрасінні, асветніцы і заступніцы беларусаў перад Богам. Добра, што аўтар малюе яе звычайным, зямным чалавекам, жанчынай, якой нішто чалавечае не было чужое, а не стварае ікону, хоць, як вядома, Ефрасіння Полацкая і была кананізавана, і былі напісаны з яе іконы, якім пакланяюцца людзі. У аповесці мы становімся сведкамі моцнага кахання маладой князеўны Прадыславы. І пакэчала яна не княжыча, адпаведна свайму высокаму стану, а простага хлопца з ільнянымі валасамі і блакітнымі вачыма, перажыла радасці і пакуты першага і адзінага кахання. А выбраўшы шлях служэння Богу, а праз яго і людзям, сумленна і самааддана выконвала гэты святы абавязак. Пісьменніца раскрывае моц духу маладой Прадыславы, якая змагла пераадолець усе зямныя спакусы дзеля таго, каб узняцца да сапраўднага разумення жыцця, малюе сцэны побыту княжацкага дому, а таксама звычайных людзей — сялян і гараджан. Але найчасцей мы сочым за думкамі, развагамі гераіні, заўважаем, колькі ў іх мудрага, цікавага і для нас, сённяшніх, вучымся ў яе любіць наш самотны, ціхі край і марым, як і яна калісьці, зрабіць яго магутным і шчаслівым. У аповесці дамінуе ідэя незалежнасці Полацкага княства, якое было створана пры Усяславе, сцвярджаецца, што, жывучы ў добрасусудстве, трэба берагчы вольнасць, гонар старажытнай беларускай нацыі. Усё гэта падаецца праз унутраныя маналогі Ефрасінні, яе роздум.

У беларускай літаратуры вельмі мала напісана праявічных твораў, якія б раскрывалі нашу далёкую і блізкую гісторыю, жыццё і дзейнасць яе слаўных сыноў. А такія мастацкія творы проста неабходныя ў сённяшнім жыцці. Яны не толькі нясуць для многіх пакаленняў інфармацыю пра тое, якой цікавай, паўнакроўнай, не горшай за іншых, была наша нацыянальная гісторыя, але і выхоўваюць пачуцці патрыятызму, чалавечай годнасці і гонару за свой край, паказваюць, колькі нам давалося і даводзіцца перажываць, каб захаваць незалежнасць, лічыцца народам, нацыяй. У гэтым абуджэнні добрых пачуццяў немалая заслуга Вольгі Іпатавай, якая засяродзілася на гісторыі нашай Бацькаўшчыны,

знайшла тут яшчэ нікім не ўзараную сваю дзялянку. Тэма гэтая з гадамі робіцца дамінуючай у яе творчасці, пра гэта сведчаць аповесці «Агонь у жылах крэменю», «Давыд Гарадзенскі» (па іх рэжысёрам Н. Гаркуновай зроблены тэлевізійныя пастаноўкі), а таксама раманы «За морам Хвалынскім», «Залатая жрыца Ашвінаў». Яе аповесць «Чорная княгіня», лібрэта оперы «Князь Наваградскі» звернуты да гісторыі Вялікага княства Літоўскага, часоў Льва Сапегі, Мікалая Радзівіла Чорнага, Сымона Буднага, Францішка Скарыны, Міколы Гусоўскага, а таксама раскрываюць жыццё старажытнага Наваградка, постаці князя Міндоўга і яго сына князя Войшалка, якія адыгралі важную ролю ў беларускай гісторыі, у барацьбе супраць нямецкай і татарскай навалы, аб'яднанні вакол Наваградка літоўскіх, жамоіцкіх і сла-вянскіх зямель.

Аповесць «Агонь у жылах крэменю» адлюстроўвае тыя моманты ў існаванні Вялікага княства Літоўскага, калі для яго з боку Рэчы Паспалітай пачала ўзнікаць небяспека паланізацыі, калі разгарнулі сваю дзейнасць езуіты і уніяты, нахшталт Іасафата Кунцэвіча. Письменніца перадае думкі каралеўскага прапаведніка, рэктара езуіцкай калегіі ў Вільні Пятра Скаргі, малюючы праз яго ўнутраны маналог, як насоўвалася па краіну ноч сярэднявечча, паклаўшая пачатак разбурэнню незалежнай дзяржавы.

У аснову твора пакладзены дасканалы вывучаныя гістарычныя дакументы і Матэрыялы, аднак Вольга Іпатава знайшла і ўдалы мастацкі ход у асвятленні тагачасных падзей. Агульнавядомую выснову, што ад усіх пературбацый, войнаў, змен улады, барацьбы веравызнанняў найбольш пакутуе народ, письменніца пацвярджае, раскрываючы трагічны лёс двух адзінакроўных братоў-беларусаў, бацькі якіх загінулі, закатаваныя панскай «ласкай». Старэйшы, Янка, узросшы ў сялянскім асяроддзі, застаўся верным памяці бацькоў, малодшы, Алесь, немаўляткам трапіўшы ў рукі Пятра Скаргі, стаў самаадданым служкай езуіцкага ордэна. Рэлігійна раз'яднаная краіна, людзі, родныя браты, выхаваныя ў рознай веры, вынішчалі адзін аднаго, гінулі ад унутраных супярэчнасцей, невыносных пакутаў сумлення. У гэтым адна з прычын нацыянальнага нігілізму, несвядомасці беларусаў, адна частка якіх

хіліцца да праваслаўнай, другая да каталіцкай веры, і ўжо колькі стагоддзяў ніяк не наступае згуртаванасці нацыі.

Гэту тэму працягвае асэнсоўваць пісьменніца і ў аповесці «Чорная княгіня», хаця на першым плане тут жыццё верхніх слаёў: польскага каралеўскага двара і магнатаў Вялікага княства Літоўскага. І на гэтым фоне праз драматычныя лёсы жанчын — унучкі Канстанціна Астрожскага, князёўны Гальшкі, яе маці Беаты Іллэвай і шляхцянкі Евы паказаны многія падзеі сярэдзіны шаснаццатага стагоддзя. Верная свайму вострасацыяльнаму бачанню далёкай эпохі, пісьменніца і сюжэтнымі калізіямі аповесцей, і публіцыстычнымі аўтарскімі адступленнямі, і праз унутраныя маналогі герояў раскрывае складаную, разнастайную карціну грамадскіх узаемаадносін і праблем, невырашальных якіх паскорыла нацыянальную трагедыю — знікненне Вялікага княства Літоўскага. Гэтыя творы, тэматычна і сюжэтна самастойныя, аднак узятыя разам, уяўляюць адзінае мастацкае палатно, сцэнтаванае патрыятычнай ідэяй, якую паслядоўна і настойліва праводзіць аўтар, засноўваючыся на аб'ектыўнасці гістарычных дакументаў і глыбокім пранікненні ў характары канкрэтных дзейных асоб.

Пісьменніца праз сістэму мастацкіх вобразаў і рэальна жыўшых асоб у сваіх творах змагла налісаць пра далёкае мінулае, але не пра гераічныя падзеі, бітвы, перамогі, а пра глыбінныя плыні жыцця народа і яго таленавітых прадстаўнікоў, ствараўшых духоўную гісторыю нацыі. Гэтай засяроджанасцю, глыбокай зацікаўленасцю да гісторыі і асобы чалавека ў ёй шмат у чым тлумачыцца своеасабліваць Вольгі Іпатавай як гістарычнага апавядальніка. У яе няма прыхільнасці да вялікіх эпапей або імкнення будаваць сюжэт храналагічна паслядоўна, ва ўсіх падрабязнасцях эпохі. Для аўтара важна даследаваць духоўны свет, маральны вопыт чалавека, праз чый драматычны лёс можна прасачыць, зведаць урокі народнай гісторыі, сугучныя нашаму часу.

Сцвярджаючы непарыўную сувязь пакаленняў, як гістарычную пераемнасць гуманістычных і грамадзянскіх здзяйсненняў асобы, Вольга Іпатава ўключае ў апошнія старонкі рамана адкрыта

публіцыстычнае выказванне, прасякнутае болем за страчаныя таленты.

І сапраўды, колькі трэба намаганняў, каб расказаць людзям пра нашу цікавую і багатую на таленты гісторыю. Гэтыя таленты і іх здзяйсненні: творы мастацтва, кнігі, рукапісы — будуць жыццядзейнымі ва ўсе часы, калі пра іх будуць пісаць і памятаць нашчадкі. Дзякуючы пісьменніцкім здольнасцям Вольгі Іпатавай, яе пошукам, беларускаму чытачу адкрываюцца многія таямніцы нашай гісторыі. Гістарычная проза пішацца ёю не дзеля белетрызаванага занатоўвання фактаў і звестак, узятых з дакументальных, архіўных крыніц той або іншай эпохі, а дзеля спасціжэння далёкіх стагоддзяў у іх ісцінна чалавечых праяўленнях, дзеля набліжэння да асобы чалавека ў варунках часу. Гістарычнае мысленне Вольгі Іпатавай як мастака абапіраецца на дакладнае сацыяльнае бачанне далёкай эпохі, яе праблем і драм, у цеснай пераплеценасці якіх сам час ляпіў характары людзей, накіроўваў іх волю, дыктаваў лінію паводзін. Проза яе цікавая для нас і кантэкстам пісьменніцкага роздуму аб невынішчальнасці мастацтва, якое жывяць чыстыя невычэрпныя крыніцы народнага вольналюбства. Аўтару ўласціва абвостранае пачуццё памяці, што дазваляе ўваскрэсць далёкія эпохі, ужывацца ў іх. Вядома ж, без ведаў няма памяці, і пісьменніца добра разумее, як бясконца трэба папаўняць свае пазнанні, каб гістарычны матэрыял арганічна ўпісаўся ў мастацкую тканіну твора, стаў дынамічным і займальным, каб чытач змог спасцігнуць сутнасць, глыбінны сэнс і духоўную сувязь эпох. Без гэтага няма мастацкага твора, няма адкрыцця чалавечых лёсаў і гістарычных падзей. Проза Вольгі Іпатавай паказвае жыццё народа не аднамерна, а ў праявах мінулага і сённяшняга, сцвярджае высокую інфарматыўнасць і павучальнасць гісторыі, вяртае сучаснікам гістарычную памяць.

Некалі Васіль Быкаў у прадмове да першага зборніка апавяданняў і аповесцей Вольгі Іпатавай назваў яе прозу тварэннем прыроджанага празаіка. І гэта сапраўды так. Аглядаючы ўсё зробленае, напісанае пісьменніцай, ловім сябе на думцы, што пры ўсіх здольнасцях паэта, публіцыста, крытыка, перакладчыка

найбольш захапляе яе гістарычная проза. Дыяпазон творчых пошукаў пісьменніцы, якая жыве праблемамі, трывогамі, надзеямі свайго часу, рознабаковы і шматгранны. Аднак менавіта на шляху далейшага асэнсавання гістарычнай тэмы яе чакаюць новыя поспехі і мастацкія адкрыцці.

Лідзія Савік

www.kamunikat.org

Зямля дыхала гарачынёй. Чэрвеньскі поўдзень, нібы настоены на водары скошанай травы, туманіў галаву. Прадыслава нарэшце прысела на прывялюю ад сонца густую траву, што расла пры дарозе.

Вакол была цішыня. Ледзь чутна звінелі пчолы ды шапацелі яшчэ неналітыя каласы жытняга поля. Але дзяўчына нічога не чула, шырока раскрытымі вачыма ўглядалася ў далячынь. Справа, на ўзвышшы, ляжаў Полацк. Блішчаў на сонцы купал святой Сафіі. Сцяна вакол дзядзінца ўгадвалася па высокіх вежах, а ў прадмесці, бліжэй да вежы, курэў пыл — нехта, відаць, ехаў на кані. На вуліцах знешняга горада соцкія не надта стараліся глядзець за парадкам. Там не былі забрукаваны многія вуліцы, і ранней вясной альбо ўвосень коні аж па калені ўгразалі ў чорнае тлустае месіва, а летам шэры пыл асядаў на дрэвах так густа, што вельга было нават пазнаць колеру лісцяў.

Але ўсё роўна князь Георгі, бацька Прадыславы, перабраўся з дзядзінца, дзе жылі княжацкія сем'і, амаль на самы канец Полацка, на Вадзяную вуліцу, што вяла да Дзвіны. Ён пасварыўся з братам, вялікім князем Барысам, і назло яму зрубіў багатыя харомы пад самым земляным валам, які аперазаў прадмесце. Тут жыла гарадская бедната, рамеснікі, і сярод шэрых сляпых хацін нечаканым быў вялізны княжацкі дом — новы, з жоўтымі смалістымі сценамі, з разьбянымі церамамі ўверсе і празрыстымі — з заморскай слюды — вокнамі.

Але Прадыслава была рада іхняму перасяленню: яна магла цяпер часцей выходзіць за горад, у адзіноце думаць пра тое, што хвалявала яе душу, — філасофскія развагі Платона і Арыстоцеля, свае ўласныя ўяўленні аб жыцці і смерці, аб сэнсе быцця. Вось і сёння яна пайшла на сваё звычайнае месца — да каржакаватай старой бярозы, што адзінока стаяла на ўскраі жытняга поля.

Дарога адсюль збягала ўніз, і вакол, да самага небасхілу, была відаць раўніна з яе рознакаляровымі лапікамі сенажацяў, хмызнякоў і агародаў. Дзе-нідзе былі відаць маленькія постаці — гэта працавалі

людзі. Такімі ж маленькімі, дробнымі здаваліся ёй іхнія клопаты. Паесці, адпачыць — вась і ўсё, аб чым маглі думаць гэтыя гарапашнікі ў карэлым адзенні і з вечным страхам у галодных вачах. Такімі яны прыходзілі на шырокі, утаптаны тысячамі ног двор яе бацькі. Прыходзілі, азіраючыся, нібы загнаная жывёла, і доўга чакалі, пакуль вынесуць драўлянае высокае крэсла з разьбяной спінкай, на якім любіў сядзець князь, разбіраючы іх скаргі. Яна ніколі не слухала іх, нават калі сядзела тут жа, на двары. У такія хвіліны яна звычайна глядзела на бацьку — як грозна хмурыліся ягонныя бровы, а на жорсткім, маршчыністым твары ўспыхвалі і святлелі халодныя зсленаватыя вочы Тады ціха рабілася на двары — баязліва выглядалі з-за дзвярэй сёстры, таротка хрысцілася маці. Адна Прадыслава нікольні не баялася бацькі. І ёй хацелася толькі абняць і супакоіць яго.

Сонца сляпіла ёй вочы. Яна трохі адсунулася ў цень, бліжэй да бярозы, і адразу нешта ўкалола яе ў руку. Асот. Яна з памаганнем зламала сцяблінку і грэбліва адкінула яе. А потым зноў заплюшчыла вочы. І нібы ўбачыла тое, што было для яе самае дарагое,— кнігі... Вялізныя, цяжкія. Некаторыя нават падняць адной немагчыма. Яе рана навучылі чытаць і пісаць, але і дасюль помніцца, якімі мяккімі і трапяткімі рабіліся жоўтыя рукі Агнесы, калі яна гартала тоўстыя пергаментныя старонкі з дзіўнымі значкамі — літарамі. А потым гэтыя значкі перасталі быць для яе незразумелымі, ды ўсё роўна захавалася ў душы таямнічасць, з якой яна сама ўпершыню дакранулася да кнігі.

Вось і зараз у яе святліцы ляжыць актоіх, дзе ёсць вершы Грыгорыя Назіанзіна і Іаана Дамаскіна. Гучныя радкі іх, нібы на крыллях, нясуць у незвычайны свет...

Забыўшыся пра ўсё, яна не пачула крокаў. Здрыганулася ад нечага голасу, расплюшчыла вочы і борзда ўсхапілася з травы.

Высокі хлопец у расхрыстанай палатнянай кашулі стаяў перад ёю. Яна імгненна ўгледзела яго русыя з залацістым адлівам валасы, шырокія плечы, босыя ногі, якія патаналі ў густым цёплым пыле. Сустрэла яго позірк. І — сумелася. Вылецелі з галавы ўсе ганарлівыя словы, якія хацела сказаць смерду княжацкая дачка.

Столькі юначай шчырасці і захаплення было ў яго твары — мужным, але яшчэ з дзіцячай прыпухласцю вуснаў і шчок.

«Які незвычайны твар! — падумала яна. — Рэдкая гармонія і вытанчанасць рысаў. І чамусьці здаецца знаёмым. Але я ўпершыню бачу яго!»

Як азарэнне, прыйшоў раптам успамін — ніша Неа Моні на Хіосе. Славутая мазаіка старажытных майсгроў. І апостал Іаан з Праабражэння. Толькі ён быў суровы, няўмолыты, а гэты — зусім хлапчук. Над вуснамі залаціцца пушок. А цела — як у мужчыны — моцнае. І загарэлае.

І ён не зводзіў вачэй з дзяўчыны. Яна стаяла перад ім у доўгім пататняным адзенні, аздобленым па ладоле бліскучымі каменьчыкамі. У саф'янавыя чырвоныя пантофлікі былі абуты маленькія ногі. На грудзях — залатыя грыўні з лунніцай і медальёнамі — нетутэйшай работы. Нетутэйшы быў і твар — смуглявы, з вялізнымі чорнымі вачыма і тонкім прамым носам. Толькі тоўстая каса была попельна-русая, як у тутэйшых дзяўчат. І — залаты абруч на галаве.

— Ты хто? — нарэшце выдыхнуў ён. І зрабіў крок наперад, працягнуўшы да яе рукі. Чырванню палыхнуў дзяўчынін твар. Запознены сорам агарнуў яе — загледзелася на незнаёмага, ды яшчэ на каго — чорнага чалавека! Але чамусьці неставала сіл павярнуцца і пайсці. Гарачая хваля падступіла да самага сэрца, і яно затахкала часта-часта.

— Князеўна! Князе-о-ўна! — пачуўся крык.

Да іх бегла дзеўка з княжацкага двара, махала хусткай.

— Вас князь кліча! Сваты зноў прыехалі! — яна аж захлыналася словамі.

— Князеўна?!

Прадыслава бачыла, як змяніўся твар у незнаёмага. Упалі, як крылы ў падстрэленай птушкі, ягоныя рукі. А ў вачах з'явілася такая туга, што Прадыслава не вытрымала — крута павярнулася і амаль пабегла па пыльнай дарозе. Гарачы пот заліваў ёй вочы, а яна ўсё бегла і толькі адчувала саланаваты смак на вуснах...

Хлопец памкнуўся за ёй, але перад ім пагрозліва ўстала прыслужніца. І тады, не памятаючы сябе, ён схапіў яе за плечы, ускрыкнуў:

— Як клічуць яе? Кажы — як?!

І, спалоханая яго страснасцю і неўтаймаванасцю, ціха адказала тая:

— Прадыслава... Толькі нашто табе гэта. Раман?

2

Бацька не прыехаў яшчэ з палявання, і Прадыслава адзінока сядзела ў сваёй прасторнай, па-візантыйску астаўленай святліцы, Яна сама абставіла яе так — усходнія мяккія пуфы ля светларэхавага, з гнутымі ножкамі стала; на дубовых паліцах ля сцяны, зацягнутай аксамітам, — кнігі. У куце — ложка, накрыты празрыстым полагам, які вялікімі складкамі ападаў на падлогу. Ля акна — пазлацаны іканастас, прывезены з Царграда.

Бацька ні ў чым ёй не пярэчыў — яму падабалася гэтая раскоша, тонкі густ дачкі, якую ён павяжаў, як раўню. Нездарма ідзе па Полацку слава аб ёй. Вялікім розумам і прыгажосцю надзяліў яе Бог. Не было ў яго і няма цяпер нікога больш блізкага, чым Прадыслава. Што будзе з малодшых — невядома. Сын Давыд — мякка-чуллівы, увесь у маці. Градыслава больш пярсцёнкамі ды колтамі — завушніцамі — цікавіцца. Зойдзе да маці і крадком у бронзавае люстэрка глядзіцца, розныя там заморскія арафамы — пахкасці — нюхае. Добра, што жонка не надта захапляецца вадой духмянай ды прыціраннямі — толькі тады, калі даводзіцца ісці да вялікага князя-брата, паслоў ігназемных сустракаць. А вось тое, што зусім не цікавіцца ні румянкамі, ні каштоўнымі камянямі, ні сукнямі Прадыслава, — тое не ўхваляе бацька. «Мужчынскі розум у цябе, дачка! — бывала, скажа ён, ласкава паглядзіўшы яе па схіленай галаве. — Але Бог цябе парадзіў жанчынай — значыць, мусіш быць замужам, падабацца мужу». А дзве малодшыя — ат, што з іх, баб, возьмеш. Адны пярсцёнкі, колты ды анучы розныя іх цікавяць!

Старэйшая дачка ведала гэтыя развагі, але не карысталася сваёй уладай у доме. Наадварот, усяляк выказвала сваю пакару бацьку.

Вось і ўчора, калі папрасілі яе ў вялікую грыдніцу, дзе чакалі сваты, яна перш-наперш падышла да яго, нізка схілілася ў паклоне. Потым падышла да сватоў, што прыехалі ад тураўскага князя Рагвалода. Двое — князі. Астатнія ж, відаць, баяры. Усе ў дарагім адзенні, урачыстыя. Асабліва князі. У аднаго — зялёны, ніжэй калень, каптан. Паверх — карзно сіняе з чырвоным, зашпіленае на плячы барвовай запонай з залатымі пялёсткамі. Зяленыя вастраносыя боты на нагах. У другога — высокая сіняя шапка з чырвонымі навушнікамі. А каптан — малінавага колеру і залаты пояс.

Усё гэта яна добра разгледзела, калі яны гаварылі пра князя Рагвалода. Гаварылі з пыхаю, але ёй чамусьці не хацелася слухаць — як жа, прыехалі купцы! А яна — тавар.

Добра хоць, што бацька дае ёй поўную свабоду. Таму, па звычаі абнёшы гасцей чарамі з віном, яна, хавваючы ўсмешку, паставіла сваю чару, нават не паднёшы яе да вуснаў, і з цікаўнасцю глянула на гасцей. Яны пакрыўджана заміргалі, але сцярпелі адмову, пакланіліся на развітанне спакойна і ветліва.

Князь Георгі нічога не сказаў ёй. Думаў, напэўна, што для яе і лепшыя жаніхі знойдуцца. Балюча перажывае сам, што ніколі не сесці яму на пасад — самы малодшы ён з Усяславічаў, і многа сыноў у старэйшых братоў. Дык яе хоча за ўдзельнага князя аддаць, каб хоць дзедам вялікага князя — унука будучага — пабыць. Вось яшчэ праз гэта ён так клакветца пра яе, сваю дачку.

Падарыў учора яшчэ адну кнігу — багатую, з залатымі і чырвонымі застаўкамі. Сабраны ў ёй павучанні са Свяшчэннага Пісання і некаторыя думкі з кніг грэчаскіх пісьменнікаў. Некалі чытала яе, але на грэчаскай мове. А гэта кніга — на мясцовай, славянскай і зроблена тутэйшымі майстрамі — чарняцамі Васілём і Фёдарам. Нямала грыўняў аддаў за яе бацька спіскапу святой Сафіі, затое ж кожная літара выведзена — вачэй не адвесці. Старонкі, чуваць, пахнуць мятай, на якой настойвалася кінавар. Яны яшчэ чыстыя, свежыя. Яна так чакала гэтай кнігі — у яе ж толькі

грэчаскія тут, у Полацку. Але сёння яе думкі заняты іншым, зусім іншым.

Малодшы князь учора глядзеў на яе, саромеючыся, і ў той жа час амаль не адводзіў вачэй. А яна была халодная і спакойная. Адмовіла сватам і нават не задумалася — а чаму?

Не хацела нялюбага? Баялася, што знікне свабода, у якой жыла цяпер? Яна і сама не ведала. Але жыла з учарашняга дня ў ёй нейкая незразумелая трывога. Усплывалі ў вачах залацістыя валасы, загарэлы разумны лоб — адкуль ён узяўся ў смерда? І наогул — чаму яна так многа думае пра яго?

У пакой уплыла чалядніца Брачыслава з вітай васковай свечкай у руцэ. Кінула трывожны погляд на гаспадыню. Якая яна прыгожая, гэтая Прадыслава! Аксамітная доўгая сукенка, вышываная сухім золатам, лягла бліскучымі палосамі ля ног. На шыі — каралі з зялёных каменяў з бліскучымі іскрычкамі. Задуменныя вочы глядзяць у кнігу.

Грэшнай здаецца Брачыславе просьба яе стрыечнага брата Рамана — угаварыць князеўну паглядзець сёння вечарам свята Ярылы, што Купаллем завецца. Забараяе яго царква. Брачыслава — хрышчоная, але... Так хочацца ёй павесяліцца з ранейшымі сяброўкамі, забыцца пра ўсё — як стаў халопам яе бацька, узяўшы за сябе прыгожую Марыну з двара князя Георгія. Забраў князь у двор і яе, дачку першай жонкі-нябожчыцы. Несправядліва гэта, ды толькі каму ж паскардзіцца? Яшчэ раней плакала яна каля ног бацькавых, маліла яго не жаніцца з Марынаю. Але той нібы разум страціў — адпіхнуў яе нагой і пайшоў на княжацкі двор. А праз два гады пачаў заляцацца да Марыны нашэптнік княжацкі Атрамір. Ды і яна нібыта хіліцца да яго пачала; заўсёды грыўні ў яго вадзіліся, падарункамі яе занаджаў бранзалетамі меднымі ды завушніцамі празрыстымі заморскімі. Маўчаў бацька. Звярэў паціху. А калі злавіў аднойчы прайдзісвета ў цёмным кутку з Марынай — не вытрымаў: апусціў свой вялізны кулак на шышкаватую, з рэдзенькімі шэрымі валасамі Атрамірава галаву.

Судзілі яго назаўтра тут жа, на двары. Прывязалі да дрэва, і князь, успамінаючы нейкі статут Яраславаў, прысудзіў халопа, які асмеліўся ўдарыць вольнага чалавека, біць да смерці. Ніколі не

забыць Брачыславе, як крычма крычаў бацька і як сканаў у цяжкіх муках. А яе ўсё роўна не адпусцілі на волю. Прыставілі да маладой князеўны. І ўжо звыклым стала паднявольнае жыццё. І толькі часам, калі пачынала думаць пра ўсё, слёзы засцілалі вочы. Але, дзякуй Богу, ніхто гэтага не ведае. І ўсё ж назаўсёды яна запамніла — трэба далей ад княжага гневу і княжай ласкі трымацца.

Калі ўчора Раман зайшоў да яе цёткі, да якой яна прыбегла крадком, і падахвоціўся правесці да самага горада, яна адразу зразумела, што нешта тут не так. Бачыла ж вочы свайго брата стрычнага, калі стала ўпоперак яму на дарозе. Але ўсё роўна просьба Раманава ашаламіла. «Здурнеў ты!» — прыкрыкнула. А ён нечакана ўпаў перад ёй на калені, нібы перад іконай, а ў самага вочы — як непрытомныя. Ажно спалохалася. І --- згадзілася.

А цяпер вось стой перад князеўнай, маўчы. І ўсё чамусьці бацькава смерць успамінаецца. Напэўна, таму, што цячэ і ў яе гаспадыні кроў князя Георгія. Бязлітасная, прагна я кроў...

Брачыслава схамянулася, калі на руку пырснула растопленая кропля воску. Яна войкнула. І адразу цёмныя вочы князеўны ўкалолі яе. Ссунуліся тонкія бровы. А ўбачыўшы руку, лёгенька ўстала, пайшла да чорнага, з нетутэйшага дрэва сундучка. дастала нейкі белы парашок у празрыстай пасудзіне. Прысыпала апечаную руку. Боль імгненна сціх.

«...А ўсё-такі добрая яна», — падумала чалядніца. І — асмялела.

— Ці не хочацца паглядзець князеўне, як простыя людзі свята спраўляюць? — спыталася яна і ўжо зусім ціха сказала: — І мой брат стрычны, Раман, там будзе. Вы ўчора яго бачылі. Помніце?

Перамяніўся твар у князеўны. Адварнулася яна. Пайшла да акна. Пастаяла там, вярнулася. І, нібы гаворка ішла аб нечым звычайным, адказала спакойна:

— Ну што ж, пойдзем.

3

Рана засынаў княжацкі двор. Здаецца, зусім нядаўна сцямнела, а ўжо ўсюды — цішыня. І ўсё роўна якім доўгім здаецца шлях ад яе святліцы да сяней. Праз грыдніцу праходзячы, Прадыслава яшчэ раз

блаславіла бацькава паляванне: змарыўшыся, грыдні¹ спалі, нават добра не павячэраўшы. А звычайна тут у гэты час яшчэ шумна — ідзе вячэра. На сталах — і мяса, і рыба, і сыры розныя -шчодра выплываюць бацьку даніну ягоныя селішчы ды вёскі. Так і ходзяць лыжкі, карчагі ды браніцы. І бацька тут— вясёлы, п'янаваты. Любіць ён баляваць. «Вялікім князем» называюць яго тут хаўруснікі, і таму не скупіўся ён на пачастунак.

Успомніўшы пра бацьку, Прадыслава ўздрыгнула і яшчэ шчыльней загарнула ў пурпуровы, з дыямантавай засцежкай плашч — падарунак маці. «І цікава, што будуць рабіць бацькі, калі даведаюцца, дзе сёння яна была? Матуля, канечне, будзе моўчкі плакаць у сваёй святліцы. Яна стала зусім чужая. А бацька? Пабаіцца за свой гонар. Баіцца, каб не паднялі яго сям'ю на смех. Асабліва асцерагаецца брата Барыса — вялікага князя полацкага. Той не прапусціць нічога, за што можна было б папкінуць.

Але ўвогуле князь Барыс — добры, толькі вось заклапочаны ён адносінамі паміж ім, вялікім князем, і астатнімі шасцю братамі, сынамі дзеда Усяслава Чарадзея. Казаў нека бацька, што палымная кроў дзедава ва ўсіх іх бушуе, ад таго бываюць нязгоды паміж Давыдам, Глебам, Георгіем — ды і іншымі. Тады збіраюцца браты ў Сафіі і там, у храме, супакойвае іх епіскап. Нездарма ж храм названы так — сапраўды, нібыта лунае над ім Мудрасць Божая — Сафія...

Але, папраўдзе, што, калі дазнаецца князь Барыс пра ейнае падарожжа? Давядзецца апраўдвацца: хацела, маўляў, паглядзець, як смерды Купалле спраўляюць. Дзед Усяслаў, бывала, сам праз вогнішча ў маладосці скакаў, дый і ў старасці любіў глядзець, як іншыя, падбраўшы адзежныны, перамахвалі праз чырвоныя каснікі агню. Але ці паверыць мудры дзядзька? Гляне пранікліва, і здасца, што вочы кудысьці ў самую глыбіню душы зазірнулі...»

Уявіўшы сабе твар дзядзькі, Прадыслава ледзь не павярнула назад. Але глянула на чалядніцу, што нетаропка шыбавала ўперадзе, і зноў паскорыла крок. Яны ўжо былі за гарадской сцяной. Ціха і цёмна было на бязлюднай дарозе. Наперадзе, над чорным няроўным

¹ Грыдні - члены княжацкай дружыны.

сілуэтам блізкага лесу, узнімаўся вялізны чырвоны маладзік. Даўно не бачыла Прадыслава такой ночы. Дома клаліся рана, калі толькі пачынала шарэць. Праўда, яна яшчэ читала пры свечцы — ды ўсё роўна, хіба многа ўбачыш з вузкага акна святліцы? Кавалак зорнага неба ды двор. А цяпер яна ішла па цёплай яшчэ дарозе, а ў твар злегку дыхала халаднаватая вільгаць ад Дзвіны, і дзяўчына сама сабе здавалася бездапаможнай і маленькай у гэтай неабдымнай прасторы. Дрэвы выдавалі нерухама-чорнымі, аблітыя чырванаватым святлом, а зоркі спусціліся нізка і былі вялізнымі, жывымі.

І Брачыслава перамянілася. Твар пабягднёў, вакол вачэй — вялікія цені. Ад гэтага твар здаецца незнаёмым, нібы ў душы смяецца яна з князёўны, забавіўшы яе немаведэма куды. Прадыслава моцна сціснула кулакі, пазногці ўпіліся ў далонь. Сцяла зубы, каб не выдаць свайго страху.

Аднекуль збоку пачулася песня. Яна ўсё шырылася, і вось ужо бліснула святло. Некалькі крокаў — і дзяўчаты выйшлі на шырокую лясную прагаліну. Яркі гарэла вогнішча, пастрэльвала вугольчыкамі. Дзяўчаты ў саматканых андараках, зрэбных кашулях з металічнымі недарагімі грыўнямі на шыях і хлопцы ў вышытых кашулях вадзілі вакол яго карагод. Брачыслава спынілася.

— Падыдем? — слыталася, і было відаць, што яна пражне быць там.

— Ідзі адна, я пагляджу адсюль.

Прадыславу балюча ўкалола тое, што тут, у лесе, дзяўчына гаварыла з ёй, нібы з раўнёю. Але тая, здаецца, не чула. Пырхнула птушкай да вогнішча. Прадыслава прысела на сухі невысокі пянёк. Некалькі дрэў засланялі яе ад чужых вачэй, а сама яна бачыла ўсіх, хто быў на прагаліне. Дзівілася яна, якія вясёлыя, адкрытыя твары ў іх! Няма ні страху, ні прыніжанасці. Гэта таму, што тут яны — гаспадары, тут ніхто іх не абражае, не гоніць.

І Брачыслава з імі. Расчырванелася. Трымае яе за руку нейкі хлопец, а ў яе ўсмяшка з вуснаў не сыходзіць. А як спявае! І песні тут зусім другія, чым дома, імклівыя, жартоўныя. Ад іх і самой спяваць хочацца і бегаць тут, ля вогнішча, і скакаць. Ну які тут грэх? Проста веселяцца людзі. Вунь высокі, цыбаты чалавек так

смешна, па-жураўлінаму раскінуў ногі і рукі, скачучы цераз полымя. Дзяўчына, забыўшыся пра ўсё, звонка засмяялася. І здрыганулася ад нечаканасці — перад ёй стаяў Раман. Чырвоныя водбліскі агню клаліся на ягоны твар. Радасць, неўтаймаваная дзіцячая радасць была на ім.

— Вось добра, што свята... І ты тут!

— Паганскія ігрышчы святая царква забараняе,— упарта сказала Прадыслава, апусціўшы галаву, каб не бачыць гэтай ягонай радасці.

— Паганскія? Дурненькая ты. Гэта ў вашай царкве сумна, ні радасці там, ні цеплаты. Нашы багі добрыя, таму што яны не на небе, а на зямлі жывуць. Разам з намі. Пойдзем, я табе пакажу іх.

Не чакаючы адказу, узяў яе за руку. І дзіўна было Прадыславе, што яе, княжацкую дачку, вядзе, як раўню, за сабой просты чалавек. Але самае нязвыклае, ад чаго кружылася галава, было тое, што ёй невыказна добра і трывожна з гэтым русавалосым хлопцам у лапцях.

А ён ішоў па лесс, нібы гаспадар. Прыгінаў галіны, дакранаючыся да іх, нібы да жывых. І Прадыславе ўжо зусім не страшна была цемра, яна ішла побач з Раманам, і сном — доўгім, трапяткім сном — здаваўся дотык дужага гарачага пляча. Нібы ўсё гэта ўжо было з ёй калісьці — дзе, як? У сне ці другім жыцці?

«Можа, я ніколі не нараджалася і ніколі не памірала, была заўсёды — як гэтыя яліны, як гэты маладзік?»

Вузкая сцяжынка прывяла іх да Дзвіны. І яны сталі проста над абрывам. Над імі вісеў маладзік — ён ужо быў невялікі, як сярэбраная грыўня, і казачна-прыгожымі здаваліся ў яго святле зямля і лес. Унізе блішчала і пералівалася, як дарагая плашчаніца, волная роўнядзь.

— Тут недзе жыве мая знаёмая русалка,— шапнуў Раман. І, нібы ў пацвярджанне гэтага, ціхі плёскач пачуўся ў рацэ. — Яна заўсёды падганяе да мяне рыбін. Яна добрая. Калі плаваю — жартуе. Пырскае з-за кустоў. Але хутка іхні дзень, адсвяткуюць яго — і канец гульням іхнім. Пачнуць з дрэў падаць.

— І што ж яны, забіваюцца?

— Напэўна ж, бо нават спяваюць тады:

Русалачкі, зямляначкі,
На дуб лезлі, кару грызлі,
Зваліся, забіліся.

— Шкада яе, тваёй русалкі.

— Нічога. Яна вясной зноў ажыве. Прыйдзе на старое месца.

— А вунь там, пад старым дубам, жыве лясун. Ён насмешнік, але, калі пакінеш яму арэхаў у дупле, ніколі не кране. Чуеш — ён гаворыць елкам, каб яны цябе не калолі. Прадыславе здавалася — яна сапраўды чуе невыразны шэпт. Яна раптоўна паверыла Раману, гэтай сярэбранай ночы. Тут гаварылі дрэвы, густа, да дурману, пахла хвойй і жылі добрыя, незвычайныя істоты, пра якія — Прадыслава цяпер помніла гэта — казалы ёй бабка Рагнеда. Бабка так і не стала сапраўднай хрысціянкай. Яна хадзіла ў хорам, але ў цераме стаялі не іконы, а драўляны бог Сварог, маленькі і пачарнелы ад часу. На покуце віселі нейкія травы, і пахла гэтак жа, як і цяпер, у начным лесе. І міжволі ў памяці Прадыславы паўстала даўняе: яна з парэзаным пальцам прыбегла да бабулі, а тая, схіліўшыся, шэпча над ёй чараўнічыя словы:

— Русалкі-сястрыцы, дайце кропельку вадзіцы, загаіце рану Прадыславе-дзявіцы. А я бяду па глыбокую ваду адвяду...

Яна раптам паўтарыла іх услых. А Раман узрадаваўся. Вочы яго засвяціліся.

— Бачыш, і ты ж вырасла з гэтай зямлі. Ты — наша. Людзі кажуць, што продак твой — вялікі Усяслаў — ад варажбы нарадзіўся. І гэта креў у табе загаварыла словамі старымі.

Ён змоўк. Другія словы ўжо гатовы былі сарвацца з яго вуснаў, але ён стараўся стрымаць іх — баяўся напалохаць дзяўчыну. А яна глядзела ўніз — там ярка гарэла саламянае пудзіла, і дзяўчаты зладжана спязалі:

Купала на Івана!
А ў нас сянні вартоўна ноч...
Змяя ходзіць, кароў доіць...

Яна адчувала, як у яе жылы атрутай уліваліся гэтыя словы, зачароўваючы і адбіраючы сілы. Ёй раптам стала страшна, нібы зараз павінна было збыцца нешта незвычайнае. Міма прабегла

дзяўчына, за ёй — хлопец. Яны заліваліся смехам. Хлопец схапіў яе за плечы, павярнуў да сябе. Яна замоўкла, і раптам у цішыню ўварваліся словы. Першароднай страсцю веяла ад іх, нібы гэтыя двое былі адны на зямлі.

Прадыслава не магла нават зварухнуцца. І з ёй побач быў Раман. І калі ён працягнуў да яе гарачыя рукі, яна памкнулася да іх, увайшла ў іх кола. Адчула, як моцна і востра пахла хвойяй, але знайшла ў сабе сілы — і адштурхнула.

4

Недалёка ад Дзвіны, у высокім густым ельніку, стаіць будан. Ніхто нават днём не знойдзе яго: для гэтага патрэбна доўга, хаваючы твар ад калючых галін, ісці ў глыб ельніку. Каму будзе ахвота лезці ў такі гушчар?

Але толькі сцямнее і ў небе зазіхаціць першая вячэрняя зорка — тады маленькая, да самых вачэй захутаная дзявочая постаць асцярожна прабіраецца ў будан. Там яе ўжо чакаюць.

— Любая мая, любая, любая! — І лбом — у яе калені. Доўга не размыкае рук. А потым вуснамі знаходзіць яе вочы, бровы. Яны мяккія. І прыгожыя. Але зараз ён гэтага не бачыць. Пазней, калі пабяднее неба, ён будзе прэгна ўглядацца ў іх, запамінаць — на цэлы доўгі дзень. Ды толькі мала адведзена тых імгненняў — будзе спяшацца Прадыслава, будуць дрыжаць яе рукі, і зноў словы, якія ён хоча сказаць ёй, будуць цэлы дзень ірвацца з сэрца: «Любая мая, любая, любая!»

А вось яе вусны. Гарачыя, нецярплівыя. І — салёныя.

— Што з табой, Прадыслава? Ты плачаш? Навошта? Навошта — гэта ён добра ведае. Але, нягледзячы на ўсе спатканні, не пройдзеная імі мяжа. Занадта ён кахае яе.

— Табе добра са мной, Прадыслава? Добра? Хіба гэта грэх, калі нам так добра?

Ён лашчыць яе, як малое дзіця. Гушкае на сваіх каленях, і яна супакойваецца.

— Раман, ты мне так і не раскажаў пра купальскую ноч.

Пра яе столькі цудаў расказваюць. Хацела гэта зрабіць Брачыслава, але я не згадзілася — ты ж раскажаш мне лепей.

— У купальскую ноч зямля раскрывае перад чалавекам усе свае багацці: выбірай, што хочаш. Але злыя духі не даюць: калі ўсе людзі будуць шчаслівыя — што ж застанеца на зямлі рабіць?

— Чаму ты не пайшоў шукаць тое, што зямля раскрывае перад чалавекам? — Яна ведае, чаму. Але ж такі ўжо чалавек, асабліва жанчына, што ёй хочацца бясконца чуць адпо і тое ж, калі яно прыемнае. І ён адказвае:

— На Купалу ўсе папараць-кветку шукаюць. І я яе шукаў. І вось бачыш — знайшоў. Такой ні ў кога больш няма.

— І ў мяне ты адзіны такі. Прыгожы. Яшчэ ёсць адзін — у нішы Неа Моні на Хіусе. Але куды яму да цябе? Ён жа ўсяго толькі анёл...

Ён не зусім разумее, пра што яна гаворыць. Удыхае пах яе валасоў, шчыльней горне да сябе. Яна змаўкае на паўслове, цягнеца да яго... У дзірцы над галавой бачыць дрыжачую прыгажуню зорку.

...Вялізны дом спіць. Паціху прагінаюцца тонкія дошкі лесвіцы пад нагамі. Але не рыпцяць — яшчэ новыя. Вось ужо тры засталася, дзве, адна... Бяшумна расчыняюцца дзверы святліцы. Яна з палёгкай уздыхае. І раптам...

Успыхвае лучына ў кованых сярэбраных зажымах, убітых у бэльку.

Галоўная чалядніца Лада стаіць перад ёю — высокая, мажная, як грэчаская амфара, налітая маслам альбо даверху напоўненая зернем. Чорныя вочы яе блішчаць нядобрай радасцю. І асуджэннем.

— Цябе даўно маці чакае, князеўна.

Як злоўлекая за крысо, успыхвае Прадыслава. Адчувае, як расой высыпаў па твары пот, а ногі ацяжэлі. Але моўчкі ідзе ў матчыну святліцу, дзе самотна гарыць васковая свечка і княгіня ў цёплым летніку, накінутым на тонкую кужэльную сукню, стаіць на каленях перад абразом Багародзіцы. На лаве, падклаўшы кулачок пад русавую галаву, спіць маленькая Градыслава, яе ногі ва ўсьмовых боціках звешваюцца ўніз. Ubачыўшы дачку, княгіня ўстае, садзіцца на лаву, з воханнем трэ апухлую нагу. Лада тут жа паслужліва

апускаецца на калені, пачынае шырокімі, як рыдлёўкі, далонямі мяць белыя, мяккія галёнкі сваёй уладаркі.

— Дзе ж ты была, князеўна? — раздаецца голас маці. Ён нязвыкла-суровы, але нейкія жаласныя ноты ў гэтым, зараз нібы надрэснутым голасе. «Князеўна»... Адразу бачна: маці ўсё ведае.

— Была ля Дзвіны...

Прадыслава не глядзіць у матчыны вочы. Шаўковай хусцінкай абцірае твар. А ногі ўсё такія ж цяжкія, нібы і не ейныя.

— Малодшая князеўна сёння бацьку гаварыла: «Калі ж Прадыславу за Рамана выдаваць будзем?» — Лада, не паднімаючыся з каленяў, усё трэ матчыны ногі, і тая адгукаецца стогнам:

— Бацьку! Князю Георгію!

Жах ахоплівае Прадыславу. Галава ў яе кружыцца, ногі падкасіліся, і, убачыўшы, як паўздзейнічалі на дачку гэтыя словы, княгіня спяшаецца:

— Не, ён не зразумеў, пра што кажа Градыслава! Спяшаўся на паляванне, прапусціў міма вушэй. Але затое мы пра ўсё дазналіся. Што мне казаць табе, дачушка? Недастойна гэта княжацкай дачкі...

Прадыслава ўпершыню паднімае вочы.

— Усіх нас Бог зрабіў роўнымі, мама. І смерд, і князь — усё стаяць на Страшным Судзе аднолькава, нікому няма перавагі.

— Але... нашто тады мы, князі? Чаму так на гэтым свеце зроблена? Значыць, нам далзена болей, чым смердам, з нас болей і спытаецца...

Прачнулася Градыслава, саслізнула з лавы, падбегла да старэйшай сястры, абцяла яе.

— Я не ведала, што трэба было спачатку ў цябе запытацца... — зашчабятала віззгата.

Ах, малое птушаня! Хіба яна ведала, што нарабіла сваімі словамі? І калі толькі высачыла сваімі цікаўнымі вочкамі, паперадзе чалядніц і грыдняў? Лада як прачытала ейныя думкі, голасней запрычытала перад княгіняй:

— Забі мяне, уладарка, за тое, што я нічога не бачыла! У галаву мне не прыходзіла, што старэйшая князеўна, такая разумная, такая вучоная, да смерда...

— Сціхні! — Княгіня гнеўна штурханула пакаеўку, так што тая ажно пахіснулася. — Каб я болей ніводнага слова пра гэта не чула! Іначай...

Лада сцялася, змоўкла, ажно сцэпанулася, нібыта па ёй хвастанулі лазінай.

— Ты любіш Прадыславу? — запыталася княгіня ў малодшай дачкі.

— Люблю! — прыціснулася тая ўсім сваім маленькім цельцам да сястры.

— Тады... тады паклянися вось тут, перад абразом, што ты ніколі, нідзе...

— А калі яна зноў пойдзе... туды, да смердаў? — наіўна здзівілася дзяўчынка.

— Яна не пойдзе больш ніколі.

— Матуля! — ускінулася Прадыслава.

— Не, мая разумная дачушка, не перапывай. Няўжо ты ніколі не думала пра тое, чым заплаціць гэты... гэты смерд за тое, што насмеліўся кахаць цябе? Бачу, што ні аб чым не думала...

Прадыслава глядзела на маці. Яна ведала, што Раман — у поўнай уладзе бацькі, але пачуццё туманіла голаў, і думкі пра тое, чым усё абвернецца, яна адганяла. Але маці жорстка і проста дадала:

— Яго заб'юць лазінамі... да смерці.

Гэта праўда. Дзяўчына здрыганулася. Яна першы раз з усёй выразнасцю адчула, якая небяспека навісла над каханым. Гэтую залацістую галаву, твар анёла з фрэскі, залье кроў, сінімі пісягамі пакрыецца цела, а пасля яно ападзе, як колас пад бязлітасным сярпом... Такое даводзілася бачыць, і не раз, аднак тады гэта былі чужыя, невядомыя людзі, і то — бегла прэч, плакала, а маці суцяшала тым, што гэтак заведзена здаўна, і не сёння мяняць жорсткія законы прымусу. І яшчэ адчула Прадыслава — ніколі не стане маці заступацца за Рамана, нават калі будзе шкадаваць яго і шкадаваць яе. І тая, як адчуўшы даччыны думкі, дадала:

— І гэта смерць будзе на табе, Прадыслава. І — ганьба.

Працяглае маўчанне павісла ў пакоі, толькі затрапяталася, затрымцела свечка, нібы нейчы цяжкі, злавесны подых праляцеў над

ёю. Маўчала Градыслава, са спачуваннем глядзячы на старэйшую сястру, сцішылася ля ног княгіні Лада, а сама княгіня зажмурылася — можа, пабаялася, каб дачка не ўбачыла слёзы ў ейных вачах? Але Прадыслава не глядзела на яе, яна не спускала вачэй са свечкі. А там, у полымі, як згаралі, адна за адной, светлыя, бесклапотныя карціны гэтага лета. І тады яна асунулася ўніз, каб не бачыць полымя, каб не згарала самае дарагое для яе...

5

Прадыслава зноў выйшла да Дзвіны. Але цяпер, на світанні, рака была іншая, чым некалькі гадзін назад, калі Прадыслава вярталася ад Рамана. Клубы белага туману віліся над чорнаю халоднай паверхняю, якая паступова святлела, рабілася сіняй; і туман павольна асядаў у нізіне, апаўшы на дол буйнымі кроплямі расы. Імкліва несла рака свае шырокае тнутае цела, бяшумна слізгацела паміж хмызняку і гонкіх соснаў, што раслі на пячаных берагах. Не адчуваючы холаду, Прадыслава прысела на шурпаты камень, што ляжаў над самым абрываам. Яе пантофлікі і падол прамоклі ад расы, але твар гарэў.

Толькі што гаварыла з маці, а здаецца, што прайшлі вякі. Калі яна ачуняла, маці паклала яе на спальную лаву, падварнула коўдру. І выйшла. А яна, хаця і дрыжалі рукі і слабасць агортвала цела, не магла ляжаць. Здалося ёй, што ў святліцы духата...

Пакуль ішла, вярталіся сілы. Нібы чароўныя лекі, уліваўся ў грудзі ранішні холад. У апошні час яна прывыкла да прасторы, да неба пад галавой, ужо не баялася ночы, і багі Раманавы былі вадой, зямлёй, сонцам...

Успомніла яго — і так балюча сціснула сэрца нязнаная раней туга, што ледзь стрымала крык.

Нашто тады яна пайшла з Брачыславай! Не было б той ночы — яна ніколі б і не даведася, якім шчасцем можа быць звычайны поціск рукі, як можа кружыцца галава ад блізкасці дужага, цёплага цела. Ніколі не ведала б, колькі смутку, ласкі і пакоры бывае ў вачах у мужчыны.

Яна заўсёды была раўнадушная да лісліва-бойкіх гаворак сватоў, да тых, хто хацеў з ёй звязаць сваё жыццё. Не ў сямейным шчасці ўяўляўся лёс. Яе павінна было чакаць наперадзе нешта асаблівае, вялікае. І таму хітрыкі сватоў здаваліся пасткай, у якую хочучь яе завабіць.

Чаму ж сустрэча на пыльнай гарачай дарозе імгненна перайначыла ўсё, падхапіла і панесла па нейкай невядомай, страшнаватай, але прывабнай плыні? Прадыслава аднойчы бачыла, як пачыналася паводка: нерухомая, скаваная рака аж выгіналася — адтуль, з яе глыбіняў, узнімалася магутная неадольная сіла. Глуха патрэскваў лёд і нечакана са страшэнным грукатам зламаўся, з трэшчыны са свістам вырвалася вада, і тады, выбіўшыся на прастору, гэтая сіла пачала ламаць і крышыць усё навокал.

Такое ж пачуццё было ў яе некалькі гадзін назад, калі абдымалі яе дужыя рукі люблага, калі над вухам гучалі яго шчырыя, добрыя словы.

«Ты — наша»,— сказаў ён даўно, на купальскую ноч. Напэўна, гэта так і ёсць. І цячэ ў яе крыві сок навакольных бяроз. Раптам захацелася стаць адной з іх — лёгкай, светлай. Заплятаць зялёныя косы, глядзецца ў люстраную роўнядзь Дзвіны і шаптаць каханаму ўсё, аб чым спявае душа... Каханаму... І ці не ўсё роўна, у чым ён будзе — у бліскучым дарагім каптане ці ў саматканай кашулі! Абы былі побач гэтыя вочы — сінія іскрынкі, доўгія цёмныя вейкі і мудрасць яго — спрадвечная, суровая мудрасць замшэлых старых ялін, бяздонных лясных азёр, камяністай пячанай зямлі. Перад імі слабой і бляклай злавалася тая мудрасць, якой вучылі старыя кнігі.

Яна дастала абразок, які заўсёды вісеў на шыі на доўгім залатым ланцужку. Пранікнёныя вочы Багародзіцы глянулі сй проста ў душу. Пякучы сорам апаліў Прадыславу. Як яна магла забыць усё, чаму вучылі яе?

Моц духу, які пераадольвае ўсе зямныя спакусы для таго, каб узняцца да сапраўднага разумення сутнасці жыцця? Дзе яна, гэтая моц? Страчана ў нізкім будане з яловых лапак? Ці ж гэта яна марыла атрымаць ад жыцця? Павісла натоненькім валаску паміж небам і зямлёй. Варта зварухнуцца — і абарвецца валасок. І тады грэшніца

грымнецца ў самае пекла. А пекла — гэта яхідная ўсмешка дзядзькі Барыса, люты твар бацькі, кпіны і дакоры за плячыма і, нарэшце, скрываўленая Раманава спіна. Упершыню яна адчула, што не можа жыць так, як ёй хочацца, што па руках і нагах звязваюць яе зямныя законы. Яна са сваімі думкамі, са сваім разуменнем жыцця варожа ўсяму таму, чым жыла раней, і ніхто не прыме яе, ніхто не падасць руку.

Хіба што зарослы травой бераг Дзвіны, росны луг ды лес у сінняй ранішняй смуге — яны прымуць яе, абароняць. Але не тут ляжыць яе дарога, не тут...

Яна пачынала трызніць. І ўжо не заўважыла, як споўз з плячэй плашч, распляліся косы і рассыпаліся валасы.

Бела-чорная сарока, якая даўно цікавала за бліскучай залатой засцежкай, нарэшце асмялела. Яна бокам, увесь час насцярожана азіраючыся, падскочыла да каменя і дзеўбанула засцежку. Але тут жа адскочыла і з шумам паляцела прэч.

Прадыслава ачуняла, агледзелася. Там, дзе на паўнеба разгарэўся ўсход, над белай ад туману зямлёй выплывала сонца. Спачатку невялікі чырвоны кавалак яго прарэзаўся скрозь вогненныя палосы. Потым яшчэ і яшчэ — і раптоўна нібы хто жменяў сыпануў золата на вершаліны дрэў, на луг, што аж зазіхаець безліччу рознакаляровых агеньчыкаў. Прадыслава стала на калені і перасохлымі вуснамі зашэптала малітву.

У думкі вяртаўся снакой. Праўда, быў ён цяжкі і халодны, як камень. І здалася, што камень гэты назаўсёды прыціснуў яе.

Сонца лашчыла плечы. Дыміўся, курэў луг. За ім ледзь былі відаць пазлацаныя крыжы Сафійскай царквы. Яна глядзела на іх.

«Мне хацелася калісьці стаць бессмяротнай. Хацелася вялікіх спраў, подзвігаў— думала яна, стоячы на каленях. — Што ж, хіба гэтае жаданне знікла? Так, але толькі на імгненне. Я рыхтавала сябе з маладых гадоў да служэння вышэйшаму, што ёсць на зямлі,— Богу. Гэта тое, дзеля чаго я жыву. І калі мне зараз цяжка — значыць, сапраўды нялёгка развітацца са спакусамі жыцця. Але інакш я ніколі не змагу ўзнесціся духам над шэрай будзённасцю зямных спраў Тым вышэй будзе маё адрачэнне ад зямнога. Так, толькі адрачэнне...»

А інакш нельга ў гэтым злосным, несправядлівым свеце. Вось бацька — як яму хочацца пры яе дапамозе дабіцца нечага свайго! Збавіць яе ў больш-менш прыстойныя рукі. А не захоча сама — прымусяць. Гордая Рагнеда не захачела аднойчы разуць свайго нарачонага — прымусілі. І яе змогуць. Мячом адваюць — і, як Рагнеду, у далёкія кіеўскія землі памчаць. Усё змогуць — аж пакуль не скіне яна з сябе ўсе зямныя ланцуі і. І ўсё ж якая іронія лёсу — іменна цяпер, калі яна, хоць на імгненне, адчула непаўторную прывабнасць таго, што людзі называюць каханнем, ёй трэба развітацца з ім...

Прадыслава ўстала, доўгім позіркам абвяла ваколіцу. Злева, за паваротам, пачыналіся крывыя полацкія вуліцы. Справа, ля самага берага, вілася вузкая сцяжынка. Калі ісці па ёй гадзіны са дзве — можна было як найкарацей прыйсці да Прабражэнскага манастыра. Невысокі, са старымі з бяргвенняў сенамі, ён быў добра знаёмы дзяўчыне. Жонка Рамана Усяславіча, яе цётка, была там ігуменняй. Прадыслава часта хадзіла туды і любіла прапахлыя ладанам кялейкі, строгую ўдумлівую цішыню і нейкую асаблівую мудрасць гэтага манастыра. «Вось там яна можа знайсці спакой, навучыцца цішыні і развазе. Там яна зможа стаць незалежнай, і ніякія зямныя турботы не змогуць крануць яе душу».

Яна рашуча пачала спускацца з высокага абрыва...

Залатымі свечамі стаялі ля цёмна-зялёных ялін асінкі, бесперапынна дрыжалі-трымцелі пад ветрам — яшчэ цёплым, але ўжо з адчувальнымі струменямі холаду, які ішоў з далёкіх паўночных краін, дзе жыве бог маразоў Зюзя са сваёй ледзяной паліцай. Шэра-ружовае каменне, з якога быў складзены падмурак манастырскай будыніны, час ад часу выблісквала зіхоткімі іскрынкамі снежы. Ігумення, побач з якою ішла Прадыслава, рухалася павольна, абвіслыя шчокі яе былі пакрытыя зморшчынамі, нібы танюцькія барозны ад пралітых слёз.

— Дзіця маё, свет сапраўды жорсткі,— гаварыла яна, і тонкія пальцы яе, пераплеценыя перад грудзямі, нібы яна, нават ідучы, аберагала сябе ад усялякіх нечаканасцей, нервова ўздрыгвалі. — Але ж ты такая маладая, прыгожая. Ды і бацька твой можа

ўзлавацца на мяне, а табе вядома, што княжацкі гнеў горш за лютага звера.

— Любая цётхна, бацька не асмеліцца пярэчыць майму пострыгу — куды ні зірні, усюды свет Хрыстовы дасягае, і язычнікі ўпотаі робяць трэбы. Вялікі гэта гонар для любой сям'і, калі нехта з дзяцей ідзе ў манастыр заступацца за родных людзей перад Госпадам.

— Але ці толькі гэта прывяло цябе да мяне, пляменніца? Хаця і спавядалася ты перад айцом Нікіфарам, але непарушная таямніца споведзі, і не ведаю я, ці ўсю праўду кажаш ты мне. Нешта гняце цябе, дзяўчына. Пра тое, чым поўніцца сэрца, лепей раскажы зараз.

Спынілася Прадыслава, угледзелася ў жоўты, ацёчны твар ігуменні. Зусім ціха запыталася:

— Скажы мне, ці любіла ты каго, апроч князя Рамана? Ды і яго — як кахала? Спакойна і ласкава ці ліхаманкава, нібы навалілася на цябе хвароба, Трасца, і не дае спачыну?

Мацней, уладарней прашалася над імі вецер, пасыпалася жоўтае лісце на чорныя покрывы дзвюх жанчын. Старэйшая падышла да бярозы, абняла каржакаваты, дзе-нідзе з белай атласістай бяростай ствол, прыціснулася зачырванелай шчакою да яго. Глуха прагаварыла:

— Раскажвай усё, Прадыслава...

А калі, уткнуўшыся ў яе падол, скончыла дзяўчына сваю споведзь, спачувальна пагладзіла, пляменніцу па галаве.

— Калі ты перамагла сябе, калі так рашыла — што ж, прымем твой пострыг у дзень святой Ефрасінні Александрыйскай...

...Упалі на гладкую, вымытую да жаўцізны падлогу доўгія тоўстыя пасмы русых валасоў. Адна мякка абкруцілася вакол рукі ігуменні. Тая гаропка страсянула рукой.

...Халоднае вострае лязо каля шыі. Нізка, ля самых каленяў ігуменні — схіленая галава. Проста перад вачыма — дзірка ад сучка, там яшчэ не высахла вада, якой толькі што мылі падлогу. Бяздумна звініць у галаве. А зверху голас — затоена-радасны:

— Пастрыгаем цябе, сястра, пад іменем Ефрасінні...

Заплюшчыўшы вочы, яна злегку пагладжвала шурпатую, прыгожага карычневага колеру, кнігу, з асалодай адчуваючы, якое мноства мудрых думак тоіцца ў агромністым гоўстым фаліянце. Пяць новых кніг прывезлі ў манастыр з далёкай Візантыі. Аж пяць кніг! Як баялася яна, што не давязуць іх да Полацка.

І не таму баялася, што вялікія грошы за іх заплачаны — кніга даражэй за ўсякае багацце,— а таму, што купцоў час ад часу рабаваць пачалі па Полаччыне. Раней такога не было. Слабее княства! Адным толькі ўдасца выратаваць яго — мудрасцю. Вось чаму так прагна імкнецца яна будаваць новыя школы. Колькі іх ужо? Пяць. Тут, у Сяльцы, тры і дзве ў самім Полацку: пры Сафіі і царкве Багародзіцы. Не толькі дзяўчат вучаць у іх, але і хлопцаў. Сэрца ў яе заўсёды шчыміць, калі бачыць яна, як учарашнія спалоханыя падлеткі ўпэўнена складаюць літары ў мудрыя, лавучальныя сказы, вучацца спасцігаць сябе, сваю зямлю.

«Інія сядоша на Дзвіне і нарекошася палачане, рэчкі дзеля яжэ втечэць в Дзвіну, імянем Полата, от сея прозвашася палачане...»

Па-рознаму вучыць іх сама Ефрасіння. Дзяўчаткам расказвае пра пакорліваць і рахманасць святых мучаніц. А хлопчыкам... Хай загараюцца вочы іх святой любасцю да радзімы, хай ведаюць яны, што не толькі чужыя землі родзяць разумных і слынных людзей. Пра Рагвалода гаварыла ім, пра княгіню Рагнеду, пра Усяслава Мудрага.

Калі будуць людзі полацкія граматай валодаць так, як мячамі,— ніхто іх не пераможа.

Першая ў краі бібліятэка! Кожная кніга тут—часцінка яе душы. Купляла, абменьвала з другія. Перапісвала тут, у манастыры. Вучыла гэтаму і другіх. Колькі перапісчыкаў рыпцяць зараз пёрамі ў келлях! А раней было іх усяго дзве — старая Еўпраксія і Васіліса. Ды і то — колькі памылак было ў іх! Спяшаліся, абы болей кніг, абы болей прыбытку цётчынаму манастыру. Яна выпрасіла іх да сябе, у Сялец. А ўжо тут, на свабодзе, узялася за іх. За кожную памылку — дзень пасціцца. А інакш нельга было: вучыліся ў гэтых дзвюх другія манашкі. Павінны яны былі добра помніць: кніга — святыня. Псаваць яе плямай або апіскай — самы вялікі грэх.

— Маці-настаяцельніца!

Ціхі шэпт яна ўчула адразу, але не даўмелася, што клічуць яе. Ніж не магла яшчэ ўсё звыкнуцца, што ў свае няпоўныя трыццаць гадоў яна — ігумення вялікага і багатага манастыра.

— Маці-настаяцельніца!

Сястра Яўстахія, добрая тоўстая кабета, стаяла каля яе.

— Нейкая жанчына з дзіцем плача, просіць, каб вас паклікалі.

— А ты сказала ёй, што я выходжу да міран пасля ранішняй малітвы?

— Яна толькі што прыйшла. Бяда ў яе, пэўна.

Ефрасіння ўздыхнула. Перад тым, як выйсці да людзей, якія неслі ў манастыр свае крыўды, хваробы і гора, яна доўга малілася, рыхтавала сябе. І тады улівалася ў яе нейкая незразумелая сіла. І Ефрасіння, нібы баючыся растраціць гэтую сілу, не спяшаючыся ішла на двор, і манашкі хрысціліся, глядзячы на яе бледны твар — суровы і ўпэўнены. А на двары ўжо стаялі людзі, і ў іхніх вачах была роспач і надзея. Надзея на лішнюю грыўню, якая дапаможа вырвацца з учэпістых рук ліхвяра, на цуда, якое дасць спакой сям'і.

І ігумення раздавала ім медныя грыўні, лячыла. Але цяпер у душы была нейкая слабасць — Ефрасіння ведала, колькі намаганняў прыйдзеца ёй патраціць на тое, каб сустрэць нечаканую наведвальніцу. Яна ўсё яшчэ марудзіла, глядзячы на дзверы. Але там раптоўна паказалася цёмная вялікая хустка, што ледзь не да каленяў вісела на худой дзяўчыцы. Дзве шэранькія коскі цяляпаліся вакол бураватага ад загару тварыка, Дзяўчынка імкліва, нібы ведаючы, да каго ісці, спынілася перад ігуменняй і якую хвілю, не міргаючы, глядзела на яе. І нечакана ўсміхнулася радаснай, наіўнай усмешкай:

— А я сама прыйшла сюды. Не сцярпела. А матуля там баіцца... без дазволу... А холькі тут кнігі! І такія прыгожыя! А вы добрая, праўда? У вас вочы добрыя...

Нешта нібы кальнула Ефрасінню. Рэдка бачыла яна адкрытыя, смелыя вочы — болей у іх быў спалох. Яна ўжо з няяснай сімпатыяй угледзелася ў малую.

«Колькі ёй можа быць гадоў? Дзесяць — дванаццаць. А тварык нейкі нязвычайны — смуглявы. І вочы вялікія, цёмныя. Нешта нібы нагадвае ёй. Але што?»

Яна задуменна пацэрла лоб і ўбачыла, што нават манашка, якая перабірала кнігі, здзівілася ад гэтае дзяўчацінай смеласці. І, чамусьці развесяліўшыся, уладна сказала ёй:

— Ідзі, вядзі сюды другую.

...Згорбленая, уся нейкая змэнчаная жанчына ўвайшла ў бібліятэку і адразу кінулася да ног ігуменні:

— Ратуй мяне, прападобная! Ратуй, бо выходзіць душа з мяне праз тваю міласць!

Яна ўзняла заплаканы твар. Цёмныя вочы з пачырванелымі вейкамі жалобна міргалі. Бяскроўныя вусны прыадкрывалі бяззубы рот. Убачыўшы, як адразу пастражэлі і звузіліся ад нечаканасці зрэнкаў ігуменні, кабета заплакала ўголас:

— А Божа ж мой, Божа міласэрны! А няўжо ж ты караш мяне ды за тое, што бацьку свайго паслухалася і да цябе не пайшла!

— Сціхні! Не чапай Бога, нечасціва! — голасна ўсклікнула ігумення, і кабета сціхла, закрывшы твар рукамі, і толькі ад прыглушанага плачу безупынку трэсліся яе плечы.

— Ну, скажы ты, што з тваёй маці здарылася? — Ефрасіння перавяла позірк на дачку.

Дзяўчынка таксама сцішылася ад гэтага сярдзітага голасу і, нібы адразу стаўшы яшчэ меншай, пачала расказваць тонкім плавучым галаском:

— Матуля вучылася ў вашым манастыры, якраз калі вы ігуменняй сталі. Але дзед яе ўсё роўна замуж выдаў. Татка наш хаця і мужык, але ён багаты. І прагны такі. А матуля грамату любіць. І кнігі. І мяне чытаць навучыла. А татка б'е яе за гэта.

— О-о-ох, ды яшчэ як б'е! — са стогнам заенчыла маці. — Кажы, што яму мая навука шкодзіць, бо за кніжкай я на ўсё забываюся. Але як жа мне жыць без яе? Зачаравала яна мяне, знахаркі якія ні лячылі — нічога не дапамагае! У мяне адна ўсяго кніжка — пра мучанікаў святых. Бацька яшчэ купляў. А каб яшчэ прачытаць, я купцу парася аддала. Вось мужык і збіў на горкі яблык, ды і выгнаў. «Ідзі,— кажа,— да сваёй Ефрасінні, хай яна сама насланне тое здыме, што на цябе наслала». І дачку за мной выштурхнуў. Іх чацвёра ў мяне, ды толькі гэта грамату ведае, і ў яе ў вачах кніга адна. Вой, што рабіць мне, што мне рабіць!

Ефрасіння пазнавала яе. У зморшчаным, збялелым твары ледзь улоўна праступалі рысы чырванашчокай, маленькай і жвавай Еўпраксіі, лепшай і самай здольнай яе вучаніцы. Бацька, збяднелы купец, хацеў назаўсёды аддаць яе ў манастыр, але потым раптоўна забраў, каб выдаць замуж.

«Яна ж маладзейшая за мяне,— думала ігумення. — Але пакуты састарылі яе. І за што? Грубыя смерды самі топчучь тыя кволья раслінкі прыгажосці, што я з такім натхненнем засяваю для іх жа. Напэўна, ім наогул гэта не патрэбна. Аралі ж іх дзяды зямлю без кніг і яшчэ сотні гадоў будуць араць».

Яна адчула сябе спустошанай і абрабаванай. Стала цяжка дыхаць.

— Ідзі адпачывай, Еўпраксія,— абыяква сказала яна. І кінула манашкам: «Правядзіце!»

Ужо зусім сцямнела ў бібліятэцы, але Ефрасіння моўчкі сядзела ў крэсле, паглыбленая ў свае думкі. Яна ўздрыгнула, нечакана ўбачыўшы перад сабой маленькую цьмяную постаць.

— Гэта я,— прашаптала дзяўчынка. — Не бойцеся. Я прыйшла, каб папрасіць вас — забярыце мяне да сябе.

— Каб спасціг цябе потым лёс тваёй маткі? — з сумнай іроніяй спытала Ефрасіння.

— Не. Я застануся ў вас назаўсёды. Я не хачу дадому. Тут — кнігі. Тут — ціха.

— Ты любіш кнігі?

— Я хачу стаць такой, як вы. Усё ведаць. І пісаць самой.

— Ты смешная і дзіўная дзяўчынка. Як цябе зваць?

— Прадыслава.

— Прадыслава? Прадыслава... Але табе трэба будзе згубіць гэтае імя, дзіця маё. І яшчэ многае другое, чаго ты пакуль не разумеш.

— Але вакол мяне будуць кнігі. А што можа быць лепшае за іх?

Ігумення ўзяла дзяўчынку за руку. І ад дотыку тоненькіх цёплых пальчыкаў магутнай хваляй пшчоты абдало яе істоту. Яна сказала перасохлым ротам:

— А ведасш, я цяпер зразумела, дзе я цябе бачыла раней. У далёкім-далёкім дзяцінстве. Княжацкай дачкой...

І, не даўшы малой вымавіць слова, чамусьці засаромеўшыся свай нечаканай пяшчоты, паспешліва дадала:

— Ідзі спаць, дзетка. Ідзі, Прадыслава...

Калі ігумсння ішла да сваёй келлі, яе твар быў светлы і спакойны. Яна адчувала, як з кожным крокам уліваецца ў яе радасць і чамусьці — сум. І, ужо засынаючы, падумала: «Трэба для манастыра яшчэ адну школу будаваць. Лепш за ўсё з царквой. Трэба, каб яна была прыгожая...»

Патузаўшы за званок, доўга пераступаў з нагі на нагу перад цяжкімі кованымі варотамі Спаскага манастыра Іаан. Ніхто не ішоў іх адчыняць.

Нарэшце ў вузкай, прарэзанай шчыліне паказалася нечае вока. Сярдзіты жаночы голас доўга распытваў Іаана, з якой патрэбы трывожыць ён малітву, якую толькі што распачалі манашкі, каб замаліць перад Богам людскія грахі. І сапраўды — аднекуль знізу, зпад драўляных сцен манастыра, дакосіліся зладжаныя ўрачыстыя спевы. Нарэшце вароты прыадчыніліся. Ён ледзь уціснуўся праз іх і прысеў на бярвяно каля варотаў, цікуючы на вялікія выразаныя дзверы, што вялі ў манастыр. Адтуль павінна была выйсці ігумення Ефрасіння.

Некалькі дзён назад у Бельчыцы да яго прыйшоў загад, каб ён з'явіўся сюды. Іаан не спытаў, нашто ён спатрэбіўся манастыру: даўно хадзілі ў горадзе чуткі, што ігумення збіраецца будаваць царкву побач з манастырэм. І вось цяпер, баючыся верыць свайму шчасцю, сядзеў ён каля варотаў

У дзвярах нечакана з'явілася тонкая, уся ў чорным, постаць. Высокі клубок на галаве таксама чорны. Яна некалькі хвілін стаяла ў дзвярах, углядаючыся ў Іаана, а потым лёгка пайшла насустрач. Яму здалося — яна плыве. І яшчэ адна думка з'явілася: што клубок яе на царскую карону падобны — такая веліч і ў той жа час прастата былі ў ёй.

— Ну, ідзі, ідзі, застаяўся,— падштурхнула яго брамніца, і ён ціхмана падаўся да Ефрасінні. А тая раптоўна павярнулася і, аглянуўшыся на яго, пайшла.

На драўлянай лаве пад старой раскідзістай ігрушай ужо сядзеў тоўсты лысаваты мужчына з нездаровым азызлым тварам. Па вышыванай золатам расе пазнаў у ім Іаан епіскапа полацкага Іллю. Сумеўся спачатку — занадта разглядаў яго епіскап,— але хутка схіліўся ў нізкім паклоне. А той адразу ж загаварыў:

— Рэчы люд полацкій, што лепо храмы Божыі ставіш. Але ж то было не ў Полацку.

— Многа я па зямлі руськай хадзіў, многа ў майстроў ручыўся. Хвалілі яны мяне, гаспадзіне.

— Не гадзіцца гардыню вялікую мець. Госпад любіць смірэнне і пакору. — І, памаўчайшы, дадаў: — Паклікалі мы цябе з сястрой Ефрасінняй, каб спытаць — а ці возьмешся будаваць такі храм, каб быў не горш за святую Сафію?

Недавер чуўся ў яго голасе. Іаан не ведаў — толькі што скончылася доўгая размова паміж епіскапам і Ефрасінняй. Апошні раз спрабаваў угаварыць той гордую ігуменню, каб запрасіла яна будаваць храм каго-небудзь з лепшых візантыйскіх майстроў. Не верыў ён, што дзеля такога справы можна знайсці тутэйшага чалавека. Праўда, епіскап ведаў, што Ефрасіння знарком ездзіла ў Бельчыцы, каб паглядзець на работу Іаана. Але ж там была драўляная царква Парасквы-Пятніцы, а тут... І выгляд у гэтага смерда не надта ўжо самавіты — цыбаты, з маленькімі шэрымі вочкамі і шырокім кірватым носам.

І ён пачаў распытваць Іаана:

— Ну добра, пастарасешся. Але ж ты ведаеш, сыне мой: для гэтага вялікі талент патрэбны. Што, калі не зробіш усё як след?

Майстар падняў галаву. Ціхі быў у яго голас:

— Ну што ж. Можаш тады мяне, гаспадзіне, за раба паганым полаўцам аддаць.

Епіскап нахмурыўся. Дзёрзка і непаслухмяна адказвае яму смерд. Ён павярнуўся да Ефрасінні. Вось і яна — ціхманая, здаецца. Самая верная дачка царквы. І разумная, і пакорная. Але, калі захоча на сваім паставіць,— так будзе цябе пераконваць, што і не знойдзеш, як адказаць. Ад Бога ў яе такі дар, і не трэба папракаць яе. Ды каб не спрачацца са смердам, сказаў ігуменні па-грэчаску:

— Растлумач неразумнаму. сястра, што не ўмешваецца царква ў справы людскія. Караць яго — не наша справа. Калі што не так зробіць — толькі сабе ганьбу і прынясе.

І, ткнуўшы прапахлую ладанам руку ў твар Іаану, развітаўся з ігуменнай і, незадаволены, пайшоў прэч.

— Хачу паслухаць, як мяркуеш ты пабудоваць царкву? — рукой паказаўшы, каб сеў, спытала ігумення. Голас у яе быў мяккі, твар — прыязны. Іаан раптам сумеўся.

Няўжо гэта праўда, што сядзіць ён побач з самой Ефрасінняй Полацкай? Яе славяць ва ўсім горадзе: багатая — за мудрасць, бедная — за спагаду і дабрату. Не раз чуў Іаан, як маліліся за яе людзі. Кожны ў горадзе ведаў, што ў манастыр пайшла яна зусім маладзенькай. Цётка-ігумення схавала яе там ад бацькі. І, як ні лютаваў той, спрабуючы вярнуць дачку дэдому,— усё роўна выпрасіла тая дазволу ў спіскапа жывь пры саборнай Сафійскай царкве. Дзень і ноч перапісвала яна кнігі, якія потым прадаваў манастыр, а грошы аддавала жабракам. А калі, астыўшы, пабудоваў ёй бацька туг, у Сяльцы, манастыр,— перайшла ў яго, і з таго часу ідуць сюды ўсе, пакрыўджаныя жыццём, знаходзяць прытулак у яго драўляных сценах. Грамаце вучацца, і слава вялікая ідзе пра манастыр.

Чамусьці здавалася яму, што даўно тое было, і Ефрасіння бачылася маршчыністай, сівой. А яна — маладая. Прыгажэйшая за ўсіх, каго ён бачыў. Вочы вялізныя, цёмныя, задуменыя. Нібы і сапраўды нясе яна на сабе цяжкі цяжар граху людскога.

Маўчыць Іаан. А яна ласкава распытвае:

— Пэўна, падумаць яшчэ табе трэба, Іаан? Схямянуўся ён.

— Даўно я ў сэрцы храм каменны выношваю, ды не давалі мне пакуль самому да яго падступіцца. А да цябе ішоў — ведаў, нашто клічаш. Дык вось, паглядзі.

Ён дастаў з-за пазухі маленькі, са шчапы зроблены храм. Ефрасіння пільна ўглядалася ў яго.

— Але ён жа не падобны на храм святой Сафіі!

— Так, бо той храм царгародцы будавалі. Ды дзе ты бачыла ў нас барабаны гэтыя ды кубы? У нас вяршыні ўсюды, як шаты, а сама царква, як піраміда, стройная. Увысь цягнецца.

— Тое, што добра ў дрэве, не падыходзіць да каменя.

— Няўжо мы будзем увесь свой век за чужымі цягнуцца? На зямлі нашай столькі ўмельцаў! Загадай — і камень у іхніх руках заспявае.

Ён, забыўшыся, гаварыў з ёй, як з раўнёй. Аднаго баяўся: каб не перадумала Ефрасіння. А яна асцярожна ўзяла маленькі храм з яго рук на сваю тонкую, вузкую далонь, залюбавалася цацкай. Вочы яе ўспыхнулі, і ўся яна нібы вырасла.

— Ну што ж. Будуй храм, Іаанс, дзеля хвалы Божай!

— І дзеля хвалы пашай зямлі! — вырвалася ў Іаана. Твар яе нечакана стаў бледны, замкнены.

— Што ты ведаеш пра зямлю сваю? — сказала раўнадушна, але з затоенаю горыччу. Іаан жа не захацеў верыць гэтаму раўнадушшу. Толькі што вочы яе гарэлі страснасцю і верай, і раптам... Чамусьці балюча ўкалолі яго гэтыя словы.

— Чаму ж не ведаю? Было некалі княства наша магутнае і вялікае. А зараз — і Віцебскі, і Мінскі, і Гарадоцкі ўдзел адпалі.

— Але ж затое цяпер ходзь спакойна жывём. Брат мой, Рагвалод Усяслававіч, у дружбе з кіеўскім князем — цесцем сваім.

— А народ яго не любіць: забыў ён вольнасць сваю і гонар, прыручанай птушкай зрабіўся ў кіеўскіх князёў.

Ефрасіння і сама балюча перажывала, што смяюцца з яе брата — лянівага, мяккага Рагвалода. Але каб тут, са смердам, ганьбіць яго?

Іаан апярэдзіў яе:

— Такі нам князь патрэбен, каб і з вялікім Кіевам дружыў — разам трэба ад полаўцаў абараняцца. Але каб і за сваім княствам глядзеў. Бо, калі будуць князі крыўскія сваркі заводзіць, зробіцца вялікае княства Полацкае вотчынай Яраслававічаў. А цяпер адпусці мяне, маці-ігумення. Ведаю — гневаешся зараз на мяне, бо не забылася яшчэ, з якога роду сама. Ды ведаеш — праўду кажу.

Яна кінула галавой. Доўга глядзела ўслед. «Колькі жыву на гэтай зямлі — усё дзіўлюся з людзей яе. Адкуль яны бяруцца —

гордыя, смелыя? Паславілі Полаччыну далёка, нават за мора слава аб Полацкім княстве ідзе. А самі ў брудзе ды горы жывуць, у курных хатах, дзе можна задыхнуцца ад дыму. Затое на вечы прыходзяць гаспадарамі. Колькі ўжо князеў скінулі са стала, выгналі з зямлі сваёй. Ды ўсё роўна — нічога і яны не могуць зрабіць, пакуль не перастануць грызці адзін аднаго самі князі, смуту сеяць. Вось Усяслаў здолеў іх у адзін кулак сабраць. А пасля яго смерці зноў усё па-старому пайшло. І цяпер штогод слабее Полацк, траціць свас землі. І не ў аднаго Іаана баліць на душы. Яна сама колькі разоў спрабавала ўшчуваць братоў, ды што з таго? Выслушаюць ветліва, згодзяцца на словах, а потым зноў тое ж самае... А яна толькі потым эпіціміі розныя накладае на сябе за тое, што ўмешвалася ў справы мірскія».

Ефрасіння зноў пачала маліцца. Ды ўсё роўна адчула, што больш думае пра сённяшнюю размову і ўспамінае маленькую цэркаўку Параскевы-Пятніцы, што рабіў гэты няскладны, з вялікімі дужымі рукамі чалавек. Яна ўразіла ігуменню нейкай асаблівай дабрынёй і ўтульнасцю. І было ў яе тутэйшае, сціплае харакство, як у жанчыны, што выйшла на пагорак і задуменна глядзіць удалячынь.

Жанчыны... Ефрасінню ў апошні час пачала трывожыць тая магутная жаночая сіла, якая пругка несла гнуткае цела і блытала думкі ў час самай гарачай малітвы. Здавалася, далёка захавала ў сабе тыя хвіліны, калі краналі яе гарачыя мужчынскія рукі, забылася ўсё, што прынёс з сабой той далёкі чэрвень. А цяпер зноў наліваюцца трапяткія грудзі і плечы пад чорнай схімніцкай расай.

Вечарэла. З недалёкай Палаты пацягнула свежасцю. Барвовае сонца садзілася за лес, і адзінокай здавалася на ўтоптаным манастырскім двары аблітая чырванню старая ігруша. Ефрасіння падышла да яе, прыціснулася да шурпатага цёплага ствала. З вуснаў вылецела слова, якога прасіла ўся істота:

— Раман!

У маленькай Ефрасіннінай келлі было цесна. Тут сабраліся маці Яўстахія, якая трымала ў руках манастырскую скарбонку, ігумен суседняга мужчынскага манастыра — айцец Мікодзім, некалькі манашак — настаўніц школ, з якімі заўсёды раілася Ефрасіння.

— Незвычайная справа прымусіла мяне сабраць вас,— звярнулася да ўсіх Ефрасіння. — Айцец Мікодзім прынёс атруту сэрцу майму. Забыўшыся, аб чым павінна дбаць святая царква, ашукаў ён людзей, якія ў закупе былі ў ягонага манастыра. Адправіў дзесяць чалавек у Віцьбеск, а сам аб'явіў іх беглымі. Людзі прыехалі і даведаліся, што яны не закупы ўжо, а рабы, разам з сем'ямі сваімі. Пайшла па Полацку слава пра нашы манастыры. Благая тая слава. А дасюль — слова не пачуць было дрэннага пра нас. Ці не так, айцец?

— Прападобная Ефрасіння, людзі тыя не дзесяць дзён, а дванаццаць прабылі ў Віцьбеску. Кожны табе скажа, што я меў права аб'явіць іх беглымі і ўзяць у манастыр за рабоў. Ды яны і так рабы — рэдка хто аддае свае даўгі і зноў становіцца вольным чалавекам. Якая ім розніца, кім лічыцца?

— Пасадзі цябе ў цямніцу, і, калі нават будуць даваць табе самую лепшую ежу і апрадуць у дарагое адзенне,— будзеш ты адчуваць сябе шчаслівым? Чаму пачынаеш крыўдаю жыць? Адказвай!

— Нам зараз многа багацця патрэбна, каб расплаціцца з купцамі. Манастыр будзем, абраз новы заказалі, ды і кніг многа закупілі ў Візантыі.

— Манастыр будую я, а не ты. Калі я параіла епіскапу паставіць ігуменам у манастыр цябе, я думала, што будзе ў мяне сумленны і добры памочнік. Але не хачу я мець побач з сабой ліхвяра!

Айцец Мікодзім паваліўся ў ногі ігуменні. Ведаў — аднаго слова яе даволі, каб пагналі яго дзячком у самы глухі прыход. Тады — бывай вольнае, багатае жыццё!

— Я ж думаў — як лепей... Каб рабоў у нас было болей... Госпадам клянуся — ніколі такога не будзе!

— Устань, Мікодзім. Не варта такой асобе, як ты, валяцца ў нагах. Але ведай: даруючы табе сённа, не дарую наступны раз. — І ўздыхнула: — Многа несправядлівасці вакол і так, і не нам яе павялічваць!

Слыталася ў маці Яўстахіі:

— Сястра мая, няўжо сапраўды пусцее наша скарбніца? Яўстахія нізка схілілася перад ігуменняй:

— Папраўдзе так. Многа прыходзіцца плаціць купцам, што ўзяліся вазаць матэрыялы для манастыра. Не думаюць яны, што робяць угодную Богу справу, думаюць, як бы разбагацець на гэтым.

— Колькі яны бяруць?

— Дзесяць нагатаў, каб прывезці адно берызно. Ефрасіння памаўчала.

— Добра. Я пагавару з епіскапам. Ім прыйдзецца рабіць гэта бясплатна. Сапраўды, на Божым храме заацелі разбагацець! Але вось што, сястра. Быў мне ў сне знак: грэба ў новы манастыр загадаць крыж, але такі, каб ён за ўсе крыжы ў Сафіійскім саборы прыгажэйшы быў. Што скажаш?

— Цяжкавата будзе. Тым больш, што Лазар Богша зараз многа загадаў ад вялікага князя мае.

— Грошы возьмеш з майго асабістага закладу. А Богшу я наведу сама.

— Ну, значыць, ён зробіць. Не бачыла я яшчэ ніводнага чалавека, які змог бы адмовіць табе, сястра Ефрасіння. Даў жа Бог табе такі дар!

Ефрасіння засмяялася. Дзіўна-радасна было чамусьці ў яе на душы. Можа, таму, што новы манастыр — яе мара — расце на вачах. Можа, таму, што працуюць яе школы, памнажаецца бібліятэка. А можа, таму, што на дварэ ярка свеціць сонца, зелянеюць пшчотнай майскай зелянінай бярозы, па-вясноваму востра і прагна дыхае зямля. І люба жыць на белым свеце. І здаецца, што ніколі не памрэш, вечна будзе для цябе зямная прыгажосць!

Ціха і змрочна было ў вузкай келлі. Адно аднастайна рыпела пяро ў руцэ адзінокай жанчыны, што вось ужо некалькі гадзін не разгінаючыся сядзела над двума тоўстымі фаліянтамі, перапісваючы нешта. Час ад часу яна перачытвала напісанае, і радасная, задаволеная ўсмешка прабягала па яе вуснах. У келлі было пуста. Кнігі ды пляшачка чэрні з яшчэ адным свежым пяром — вась і ўсё, што ляжала на неабструганым драўляным сталe. Грубы драўляны тапчан з накінутай на яго шэрай посцілкай па-сірочаму стаяў у куце. Затое ж на сцяне блішчаў каштоўным каменем абраз і пад ім — цудоўны, з рознакаляровымі эмалевымі касечкамі і залатымі пласцінкамі, крыж, зроблены майстрам Богшам. Ім хацела ігумення асвяціць царкву, якая імкліва вырастала ў Сяльцы.

Шэрае зімовае святло скупа клалася на засяроджаны твар перапісчыцы і яе белыя рукі з доўгімі вузкімі пальцамі.

Чарніца, якая амаль нячутна адчыніла дзверы, некалькі хвілін стаяла моўчкі, відаць, баялася патрыбожыць жанчыну. Але тая сама павярнулася да чарніцы, і вочы яе адразу зрабіліся халоднымі.

— Што там такое здарылася?

— Ваша сястра Звеніслава чакае,— сціснуўшыся, прашаптала тая і амаль падбегам вылеццла за дзверы. Ігумення азірнулася. Нік не можа строгае схімніцкае жыццё справіцца з гэтым дзеўчаняткам! Прыйшла яна сюды бледная, папалоханая вялікай бядой: баярын Васілька патрабаваў яе ў халопкі замест доўгу, які вінен быў яму бацька, каваль Пуцяга.

— Не хачу я да яго, маці! — прасілася яна, стоячы на каленях. — Гнілазубы ён, блудлівы, што казёл. Ведаю, нашто на мяне зрэнкі свае лупіў, як да бацькі прыходзіў. Не дай у крыўду, забяры ў манастыр!

І хаця не было ў яе ніякага грашовага закладу, прыняла яе Ефрасіння. Спадабаліся ёй разумныя вачаняты і нейкая асаблівая шчырасць дзяўчынкі. І праўда — зусім мала часу прайшло, а яна амаль усю кірыліцу ведае. Затое няма ў яе яшчэ манашацкай сціпласці і ціхманасці. Шчокі чырвоныя, што яблыкі, і лётае па манастыры, нібы па сваёй кузні. А колькі ўжо — пранікнёна і

ўрачыста — гаварылася ўсім пра ціхманы голас і рахманасць, якая адрознівае манашак ад простага людю. Паўтаралі яны не раз услых, у цеснаце сабраўшыся ля алтара: «пры старэйшых маўчачі, мудрэйшых слухачі, мала вяшчачі, а многа разумеці». Суровае манастырскас жыццё, але дае яно чалавеку тое, чаго не купіш і за тысячу грыўняў,— душэўны спакой. Дзеля гэтага патрэбна манашкам строгасць ігуменні — як статку пастыр. І з дзяўчынкай трэба стражэй — урокі павялічыць, пакаянне налажыць...

У дзвях з'явілася высокая, статная Звеніслава.

На ёй пакрывала, завязанае пад барадою. Верхняе адзенне — чырвонае з шырокімі рукавамі і шырокаю жоўтаю паласой на падоле, з залатым поясам: ніжняе — сіняе, з бліскучымі поручамі. У цёмнай беднай келлі яна выглядае, як казачная заморская птушка. А твар бледны, як нежывы. І вочы баязлівыя. Падышла няскорымі крокамі, стала на калені. Ефрасіння схілілася над ёю, каб глянуць у вочы:

— Ну што ты? Рашылася нарэшце?

Звеніслава закрыла твар рукамі. Тонкія, далікатныя пальчыкі з дарагімі пярсцёнкамі. Твар — белы з румянкам, вочы — вялікія, сінія-сінія, вусны — як вішні. Здаецца, так і пырснуць гарачай маладой крывёй. Дачка вялікага князя Барыса — супакой, Божа, яго грэшную душу! —стрыечная сястра, якую выглядалі сваты са многіх хрысціянскіх краін. Хто яна сёння? Бацька памёр, Полацк захоплены кіеўскімі князямі, і беспасажніцай стала вялікая князёўна. Што чакае яе? Лёс палонцай Рагнеды? Не хоча Звеніслава такой долі...

— Не адмаўляй, сястра. Я ўжо аддала ўсе грыўні і пасаг — той, што ў дарагіх камянях,— у казну тваю. Можа, хопіць усяго гэтага, каб скончыць будаванне новай царквы.

— Я адмовіла табе, таму што нясу на душы грэх — некалі ўгаварыла на пострыг Градыславу. Радуюся ўсяму, што робіць сястра Еўдакія, бачу, як узвышаецца душа яе штодня праз пераадоленне зямнога тлену і спакусаў. Але да Бога кожны павінен прыходзіць сам. З ахвотай. З прагай аддаць яму ўсё, чым поўніцца сэрца. А ты, любая мая сястра,— ты ідзеш з гора, са злыбеды. Вось таму і правяраю цябе, час табе даю...

— Няма ў мяне часу. Толькі Вечнасць перада мною. А яе трэба заслужыць добрымі справамі. Таму я і спяшаюся, Ефрасіння...

— А блізкія твае — не будуць крыўдаваць на мяне, як крыўдаваў бацька мой на княгіню Раманаву?

— Мой бацька, на шчасце, ніколі ўжо не даведаецца, што я век свой пад чорнай расай хадзіць буду...

Сказала Звеніслава гэта горача, не падумаўшы. І асеклася, зачырванелася.

Ефрасіння маўчала. Яна зноў убачыла перад сабой няічасныя бацькавы вочы, бараду яго, у якой заблыталіся саломіны,— у яго, такога ганарыстага! І словы ягоныя пачула: «Гора мне, дзіця маё мілае! Пашто се сатварыла і атруту душы маёй прынесла?» У яе тады зашчымела ад жалю сэрца. Захацелася кінуцца яму на шыю, супакоіць. Але нечакана ўспомнілася: бацька — і вочы забітага мужыка. А потым прыгадаліся словы адрачэння ад гэтага злоснага жорсткага свету, якія яна гаварыла, і ўласная туга пачала распывацца, знікаць. Далёкім і чужым здаўся ёй бацька, і спакойна яна яму адказала: «Чаго вельмі смуткуеш? Маю аднаго памочніка і збавіцеля — Бога». І ён, відаць, адчуў гэту яе абыякавасць, бо нічога больш не сказаў, а, згорбіўшыся, цавярнуўся і пайшоў па бездаражы, па гразкім пасля дажджу полі...

Што ж, хіба адступіцца яна сёння ад тых слоў? Хіба пашкадуе ўсё тое, што асталося за сценамі манастыра?

Не! Занадта многа сіл аддала на тым шляху, што выбрала ў маладосці. І хай нямногае яшчэ зроблена — што ж, наперадзе — цэлае жыццё.

Але раптам яна адчула страшэнную адзіноту. Выпрасталася. І хаця словы яе былі жалобныя, гучала ў іх асуджэнне і моцнае жаданне пераканаць:

— Авехці мне, адзінокай! Жывот² свой і скарб аддаўшы Богу, не магу я сястры сэрцам да яго прывесці. Як жа ўшчуваць мне другіх? Што ад вас застанеца? Тлен і парахно зямное. А гэта перажыве і дзяцей, і ўнукаў тваіх,— яна паказала на кнігу. — Яно — Божае слова! І трэба яго несці да людзей, што ўгразлі ў грахах і цемры.

² Жывот - жыццё

Хто ж гэта, акрамя нас, зробіць? Толькі Божыя людзі валодаюць дарам дзіўным — узнёсшыся над слепатай зямной, жыццё спасцігаць і ў кнігі свае думы запісваць! — Яна гаварыла, павучаючы, як гаворыць сталы чалавек перад дзіцём. — Паглядзі на край свой. Усобіцы яго грызуць. Нішчаць. Зноў жа, Божым словам спыняць іх трэба. Не зачыняцца ў келлі сваёй я цябе заклікаю, а несці слова да людзей. Хачу, каб стала ты манашак вучыць у манастыры, які скоро пабудуюць. І не бачу вакол сябе нікога, каму ўладу над душамі людскімі там можна даручыць. А іх будзе ў цябе нямала. Вялікі і моцны павінен быць новы манастыр. Улада, як змяя ядавітая, чалавека атручвае! А ты — нязлосная. Богу пойдзеш служыць — станеш свабоднай! — Яна захлыналася ад хвалявання. Усё, чым жыла свае схімніцкія гады, усё, дзеля чаго слепа, перапісваючы таўшчэзныя кнігі, уклала ў свае словы.

А сястра нечакана спытала:

— Няўжо ты ніколі не ўспамінала таго хлопца?

Ефрасіння нібы на бягу зачэпілася за камень. Спынілася ад нечаканасці. Села па крэсла. Зноў маўчанне запанавала ў келлі, толькі трапятаў і пырхаў агеньчык свечкі.

Увайшла манашка Ксенія, прынесла новую свечку — вялікую, белую, і калі паставіла яе на стол, не патушыўшы старую, — успыхнулі зялёным і сінім — тавусіным, паўлінавым святлом — каменьчыкі на каштоўным абразе, і тонкія, як павуцінкі, праменьчыкі прабеглі па руках ігуменні. Яна як схамянулася. Стала чытаць на памяць — спачатку павольна, як прыпамінаючы, пасля больш энергічна:

Гэта так, о цар нятленны:

Праз нябе і спева нашы,

Праз цябе нябесных хоры,

Праз цябе і часу ход.

Праз цябе і зьянне сонца,

Праз цябе краса сузор'яў,

Праз цябе смяротны ўзвышан

Дзіўным дарам разумення,

Тым адрозны ад жывелы...

— Хто гэта напісаў, не ведаеш? — спыталася ў Звеніславы. Тая няпэўна прамовіла:

— Іаан Поснік?

— Не, гэта Рыгор Назіанцін. Шэсць вякоў назад ён напісаў гэты гімн прыгажосці зямной, якую, можа, па-сапраўднаму можна зразумець, толькі ўспрымаючы яе як Боскі дар. Але нават і ён, вялікі чалавек і мудрэц Візантыі, пісаў таксама:

Хто я? Адкуль прыйшоў? Куды іду? Не ведаю.

І не знайсці нікога, хто сказаў бы мне.

— Не верыш? Вазьмі новы пераклад, які зараз перапісваюць у нашым манастыры. Што ж тады казаць пра мяне, якая толькі смірэнна захапляецца веліччу духу старадаўніх паэтаў і манахаў? Не было б таго хлопца, як ты кажаш,— не ведала б душа мая сапраўднага болю і пакуты.

— Калі Рыгор Назіанцін пісаў такое, дык і мне не сорамна прызнацца, сястра,— твой манастыр для мяне ўяўляецца каменем, які кідае ў гавані карабель, каб не знесла яго назад у мора... Душа мая — як бяздоннае мора, усё кіпіць у ёй, усё цёмна і змрочна. Зайздросчу твайму спакою. Даруй, што нагадала пра смерда. Казалі мне, што боская прыгажосць у ім была, а хто да яе застаецца раўнадушным? Калі б мне Гэспад даў... калі б кахала я каго... горы б перавярнула, у ботах жалезных за ім пайшла і хлябы каменныя б ела!

Звеніслава выпрасталася, як туга нацягнутая струна на гусях, і Ефрасінні здалося, што яна зараз не вытрымае свайго напалу, ападзе. Яна міжволі працягнула рукі да стрыечнай сястры, а тая апусцілася на калені, абхапіла галаву рукамі:

— О, як люблю я ўсё прыгожае! Мяккі аксаміт, які лашчыць плечы, і мех собаля, які саграе ў мароз. Візантыйскую парчу, якая пераліваецца на сонцы. Каштоўнае каменне — яно іскрыцца і цешыць погляд. Пантофлікі з усьмы, шытыя залатой ніткай, у іх так прыемна бегчы да Дзвіны з церама. Яшчэ люблю, калі ўсе схіляюцца перад табою, ласкава пытаюцца, ці добра спалася сёння вялікай

князеўне, а нянька ўзбівае пуховую коўдру, пад якою соладка спалася ўсю поч. Скончылася маё бесклапотнае жыццё, часта цяпер я лаўлю варожыя позіркi, i няўцям мне, сястра, чаму ўчора я была адной — а сёння iншаю, ужо нялюбаю для чэрнi iду па гораду?

— Усё пераменiцца, Звенiслава. Крыўдзiлi i мы, князi, смердаў. Узгадай, цi заўсёды твой бацька быў справядлiвы. Як i ягоныя браты. А прыгожае... Табе б паломнiцай пайсцi да Iерусалiма, прычасцiцца боскага, можа, тады зразумела б ты не розумам, а душою, наколькi Iерусалiм нябесны вышэй за зямны.

— Але пакуль, Ефрасiння, вазьмi дары мае i пасяг мой. Можа, збяруся я з сiламі i сапраўцы пайдзеш паломнiцай.

— Каб пасля, вярнуўшыся, ты з лёгкай душой сказала мне: «Панi й сястра! Уся прыгажосць гэтага свету мне не патрэбная. Адаю ўсё гэта святому Спасу, а сама хачу схiлiць галаву пад ярмо Хрыстова». I тады, дарагая сястра мая, з радасцю прыму твой пострыг i назаву цябе... назаву Еўпраксiяй.

Звенiслава Барысаўна ўсё стаяла на каленях, затулiўшы твар далонямi, пальцы яе дрыжэлi. З сухiм шоргатам, спачатку рэдка, затым усё гусцей i гусцей, стаў падаць за акном снег. Тоўстай белай поцiлкай клаўся ён на плечы самотных ялiн, засцiлаў дрымотнае поле. Белым, нерухомым было ўсё наваколле...

8

Гаан адчуваў, што душа яго нiбы разрываецца напалам. Хорам, якi вырас на беразе Палаты, быў для яго нiбы дзiця, ён гэтак жа гатовы быў аддаць яму ўсяго сябе, нiчога не патрабуючы ўзамен. Гэта ж першая сапраўдная яго работа, мара, якая здзяйснялася на вачах! Але ён ведаў, што блiзка тая пара, калi скончыцца будаўнiцтва, i ён болей не прыйдзе на цiхi манастырскi двор, да старой iгрушы, не пачуе лёгках крокаў iгуменнi i яе голасу. Яна ўжо не будзе пытаць у яго пра вапну, фарбу або прасiць-падганяць: «Калi ж храм асвятчаць будзем?»

Гаан ведаў — яна ганарылася цудам, якое ўзнялося ў маленькiм Сяльцы, храмам, нябачаным яшчэ ў зямлi Полацкай. Нартэкс яго складаўся з дзвюх частак: нiжняй — для багамольцаў i верхняй — для хору. Тут жа былi два невялiчкiя памяшканнi — для самой

Ефрасінні і сястры яе Звеніславы, што зусім нядаўна пастрыжана была пад імем Еўпраксіі. Гарызантальныя палосы цаглянай падмаляванай муроўкі і ружовай цэменкі прарэзаліся пілястрамі з паўкалонамі і вузкімі вокнамі, што былі ў два рады між імі. Вышыня апсіды павялічвалася чатырма тонкімі раманскімі цягамі. А ў сценах у каляровых узорах спляталіся кавалкі смальты, падабранай з вялікім густам і стараннасцю. Стройная, строгая, маналітная кампазіцыя царквы нібы ўвабрала ў сябе ўсё лепшае ў драўляным мясцовым дойлідстве. І гэта было нечувана—дасюль уся архітэктура Полацка ішла ад візантыйскай.

Ефрасіння любіла прыходзіць на будоўлю. Глядзела, часам брала ў далонь пясок або гліну, быццам узважваючы іх. Калі яна лёгкай хадой плыла ля царквы — змаўкалі грубаватыя насмешлівыя дзецюкі, з глыбокай пашанай схіляліся перад ігуменняй, і, на момант сустрэўшыся з вышэйшай, недасягальнай сілай — сілай духу, святлелі іхнія твары.

Ніколі яшчэ не адчуваў Іаан такога замілавання, душэўнага ўздыму і такой безнадзейнасці. Ён сам не ведаў, што з ім такое: то хацелася ўпасці на калені перад ігуменняй, як перад іконай, то душнай, цёмнай ноччу бачыў яе цёплыя пунсовыя вусны, мяккую іх прыпухласць. Недарэчнай і ненавіснай рабілася яму чорная манашацкая вопратка Ефрасінні. Ён палохаўся гэтых думак. Падаў на калені перад іконай святога Іллі. Але здавалася — яшчэ больш хмурнее цёмны лік святога, вось-вось вылеціць з яго малітоўна складзеных рук грывотная страла-пяруп. Тады кідаўся ён да Палаты і доўга плыў, па-мужыцку шлёпаючы рукамі і палохаючы рыбакоў.

Аднойчы, калі ён стомлены ішоў ад ракі, далёка перад сабой, у цмяным месячным святле ўбачыў жаночую постаць, што набліжалася насустрач. Ён пазнаў Ефрасінню. Яму было няёмка, што яна зараз убачыць яго ўскудлачаныя валасы, босыя ногі, і ён паспешліва звярнуў у кусты.

Яна, задумаўшыся, ішла да Палаты, і нязвыкла было бачыць яе ноччу, на бязлюднай дарозе, што вілася па хмызняках. Яна прайшла зусім блізка, і ён адчуў ненавісны яму пах воску і ладану, што ішоў ад яе адзення: як варам абдало Іаана, і, не раздумваючы, пачаў ён

красціся за ігуменнай. Першабытнае пачуццё паляўнічага абудзілася ў яго душы, знікла стомленасць і развага...

Жанчына спынілася на беразе Палаты, азірнулася. Ціха было вакол. Спакойна і звыкла расшпіліла і зняла клубук. Па плячах рассыпаліся густыя валасы. Потым гэтак жа нетаропка вызвалілася з чорнага свайго адзення і засталася ўдоўгай белай кашулі, з-пад якой упарта вытыркаліся грудзі. Закінуўшы рукі за галаву, панягнулася, а потым павольна пачала спускацца да ракі. І раптам ускрыкнула ад жаху, убачыўшы побач цёмную мужчынскую постаць. Яна пахіснулася, але яе ўтрымалі моцныя рукі. І ад гэтага дотыку затрапятала цела, нечым далёкім-далёкім павеяла на яе. На кароткае, як маланка, імгненне ўспомніла тое, аб чым старалася забыць усе доўгія гады, як старалася забыць і многае іншае... Манастыр, куды яна прыбегла, каб навечна прысвяціць сябе Богу... Назаўтра — пострыг. А потым сястра Алімпія, дзябёлая, чырванашчокая дзяўчына, азірнуўшыся, сказала ёй у час малітвы: «Калі пойдучь усе на вячэрнюю малітву — бяжы, дзеўка, у канец саду. Там цябе Раман твой будзе чакаць...»

Яна, ашаломленая, нават не запыталася — адкуль ведае аб гэтым Алімпія? Хадзіла ўвесь дзень як у тумане, а калі празвінела біла, склікаючы ўсіх на малітву, кінулася ў сваю келлейку. Здзіўленая цётка зачыніла дзверы на вялізны жалезны замок і, не спытаўшы пляменніцу, чаму яна папрасіла аб гэтым, пайшла ўніз. Ефрасіння малілася, а з вачэй усё не сыходзіў нейкі туман. Ускочыла, кінулася да дзвярэй. Хоць апошні разок убачыць яго, прыхіліцца! Але дзверы моцна трымаў замок, жалезнымі кратамі было схоплена акно, і тады яна, не помнячы сябе, закрычала. А знізу чуўся ўсё той жа зладжаны манатонны спеў.

І цяпер памроілася, што гэта тое, няспраўджанае каханне прыйшло да яе, што вярнулася на імгненне дзявоцтва. І, адхінаючы даўнішні боль, тое незразумелае вар'яцтва, узрушанасць душы, яна ўскрыкнула тое, што сотні разоў паўтарала ў душнай келлі:

— Адыдзі, згінь, сатана!

Такая воля, страснасць і пераконанасць была ў яе голасе, што адразу ж разамкнулася гарачае, дужае кола ягоных рук, і, панурыўшы голаў, сказаў Іаан:

— Хай будзе так.

Гордая, уладная стаяла перад ім ігумення. Павярнуўшыся, ён пайшоў прэч. І не бачыў, што доўга стаяла над цёмнай ракой жанчына...

Вярнуўшыся ў сваю камору, Іаан рашуча пачаў збірацца ў дарогу. Складаючы свой небагаты скарб, зачапіў торбу — з яе пасыпалася начынне, і разам з ім вываліліся дзве дошчачкі з намаляванымі на іх Георгіем Пераможцам і Божай маці. Некалі ў вольны ад работы час займаўся гэтым.

Падняў дошчачкі, углядаючыся ў бледны, адрачыны твар Багародзіцы. Як жа яна была падобна да вобліку тае, каго ён кожную ноч бачыў у сне, каго ён некавідзеў і адначасна любіў, і разумей, што гэтая жанчына ніколі не будзе ягонаю. Пякучы боль паліў сэрца. І вось ужо ў вачах стаіць тое, што ён павінен зрабіць, перш чым пайсці адсюль...

Ён не мог дачакацца раніцы. Ледзь развіднела, пайшоў у Полацк да купца Света. Доўга перабіраў заморскія металічныя скрыначкі з фарбамі, разглядаў іх, падносячы да цьмянага, зацягнутага бычыным пузыром акна. Паглядзеў пэндзлі. А аддаўшы Свету ўсе да апошняй грыўні, яшчэ пастаяў, прагна гледзячы на тое, што не змог купіць. Нарэшце выйшаў, забыўшыся развітацца.

Другое жыццё пачалося ў Іаана. Днём да знямогі працаваў на будаўніцтве. А начамі, наглуха зачыніўшыся, дрыжачымі рукамі разводзіў фарбы.

І як быццам спадала з яго насланне. Пры сустрэчы з ігуменняй ужо не білася шалёна сэрца, не спадала з вялікай вышыні. Паспакайнеў. Але ўсё роўна худнеў з кожным днём — твар ажоўк, як салома, паглыбелі вочы.

Усе сілы забірала нечуванае, ужо непасільнае для яго натхненне.

Уся палкасць яго, увесь нявыказаны боль быццам пераходзіў на гладка абструганую дошку, якую, як святыню, кожны вечар ён

беражліва вымаў з торбы, захутаную ў кавалак суравога палатна. Яно пахла лёнам, спелымі яблыкамі, яшчэ нейкай асаблівай чысцінёй. Гэтак жа чыста і светла рабілася на душы Іаана. Такое пачуццё было ў яго, калі падстаўляў ён далоні першаму вясноваму дажджу і ротам лавіў цёплыя кроплі або, выходзячы раніцай з цёмнай курнай хаты, бачыў белае ад першага снегу наваколле.

Маці яго памерла рана, і рана паспытаў хлопчык гаркату чужога хлеба. Быў той хлеб часта салёны ад сірочых слёз. Дзіваком з дзяцінства лічылі яго людзі. Мог ён гадзінамі ў нямым здзіўленні глядзець, як узыходзіць сонца. Нязграбны, у брудных лахманах, праз якія прасвечвала голае цела, ён у такія хвіліны змяняўся: маленькія шэрыя вочкі рабіліся вільготнымі і раптам сінелі, просты грубаваты твар лагаднеў, рабіўся прыгожы.

Трапяткую, трохі наіўную ўлюбёнасць у навакольны свет ён захаваў на ўсё жыццё. Як і ўменне да самых тонкіх, патаемных глыбінь душы адчуць прыгажосць і перадаць яе. Таму і любіў Іаан на жоўтых, прапахлых смалой дошках выводзіць дзіўныя, чыстыя першароднасцю пунсовых і залатых фарбаў узоры. Умеў маляваць ён і твары святых — была ў іх нейкая празрыстасць і строгая вытанчанасць. Але найвялікшай яго марай, яго радасцю было будаўніцтва. Нейкім асаблівым пачуццём успрымаў ён кожны дом, кожны храм. Як у людзях, знаходзіў у іх свае характары, свае адметныя рысы, і як людзей — любіў або раўнадушна абыходзіў.

І як святлела ў яго душы, калі ён глядзеў на царкву ў Сяльцы. Ціхімі летнімі вечарамі, калі маўклівая Палата яшчэ больш цішэла і рабілася бліскучай і гладкай, царква здавалася яму прыгажуняй з казачных далёкіх краін, захутанай у празрыстую светлую камку³.

А цяпер хацелася, каб самым лепшым тварэннем ягоных рук быў партрэт, які хаваў ён на сподзе старой торбы.

Набліжаўся час асвячэння царквы. У апошнюю ноч Іаан не спаў. Як толькі сцягнула, асцярожна выйшаў з каморкі, несучы загорнутую ў палатно дошку падкраўся да новай царквы, пралез у вузенькія бакавыя дзверцы. Сэрца шалёна калацілася, але ногі ўпэўнена неслі да царскіх варот. Злева ад іх была невялічкая ніша з абразом Маці Божай, прывезеным на асвячэнне з Полацка. Ён выняў

³ Камка — візантыйская тканіна.

яго, паклаў побач. Навобмацак знайшоў у сцяне драўляны цвік, павесіў прынесены з сабой абраз.

Ён ужо памкнуўся да выхаду, а потым вярнуўся. Запаліў прынесеную з сабой лучыну, паднёс яе да абраза.

У залатым німбе вялікамучаніцы стаяла перад ім Багародзіца. Спакой і мудрасць былі ў яе бледным твары. Вусны ледзь прыпухлыя, з дзіцячымі ямачкамі ў кутках. А вялізныя цёмныя вочы пад тонкімі брывамі жылі, гарэлі страснасцю і верай, смяяліся і плакалі, ушчувалі і спагадалі. Дрыжала лучына, і ў бяжым водсвеце глядзела на Іаана Ефрасіння — такая, якую была ў дзень першай сустрэчы...

Ведаў ён — заўтра прыйдуць сюды людзі. Ды не пасмеюць яны зняць новую ікону Спыняцца перад ёю ў нямым здзіўленні: нібы жывую ігуменню перанеслі на дошку. Але не толькі падабенства ўразіць іх — назаўсёды асталіся на дошцы бясонныя ночы Іаана, гнеў яго і радасць, каханне і безнадзейнасць. І хай заўсёды спыняюцца перад ёй людзі, зачараваныя чудам, якое стварае чалавечае натхненне. Спыхнеюць у зямлі іхнія і ягоныя косці, лягуць у зямлю іх дзеці, унукі — а светла-русяя мудрая жанчына ўсё будзе глядзець на далёкіх нашчадкаў, і ніколі не згаснуць яе вочы...

9

Стаяў марозны студзеньскі дзень. Клубы халоднага туману ахутвалі дрэвы і хаты. Бралася на вечар, неба было сіне-барвовае: ужо садзілася нізкае сонца. Ад яго ружовым здаваўся снег, каляіны дарогі. Нават белыя манастырскія коні выглядалі ружовымі.

Рыпеў снег пад палазамі. Дарога імкліва ляцела пад конскія капыты. Злёгка кружылася галава. Ефрасіння выцягнула руку, кранула манашку-вазніцу:

— Цішэй, цішэй вязі!

Сані пайшлі цішэй, а яна ўсё не забірала выцягнутую руку, глядзела на яе, сухую, зморшчаную.

«Бяжыць час. Хутка з зямным жыццём развітвацца».

А вось усё роўна радуецца яна навакольнай прыгажосці: тоўстыя, калматыя ад інею галінкі, тоненькія сняжынкі, што

блішчаць, як дарагія каменні, чырвонае неба. Яна ўспомніла словы з кнігі, якую нядаўна прывезлі ў манастыр. Напісаў яе нейкі Яфрэм Сірын. Гэтую кнігу ўжо некалькі разоў ёй чытала манашка, і многія старонкі самі сабой усплывалі ў памяці:

«Мінае дзень, следам за ім ідзе другі, і, калі не гадаеш, смерць ужо стаіць над галавой тваёй. Дзе мудрацы, якія напісалі кнігі і пісаннямі сваімі напоўнілі свет? Дзе тыя, што дзівілі свет сваімі словамі і творамі, зачаравалі сваімі думкамі?

Скажы зямлі, і яна пакажа табе, дзе яны; спытай у марі, і яны табе пакажуць, куды яны пакладзены. Усе яны разам ляжаць у зямлі, усе сталі прахам, і не адрозніш, дзе астанкі багатага і дзе парахня ўбогага».

Учора, пры спакойным святле свечак, у цёмнаватым бабінцы, дзе пахла вільгацю ад мураваных сцен, гэтыя словы гучалі пераканаўча, і манашкі сядзелі засяроджаныя, зачараваныя плаўнасцю і ўзвышаным сумам радкоў. А сёння, глядзячы вакол, сама яна запратэставала душой. Так, нічога не засталася ад мудрацоў, ад іх плоці. А дух усё ж застаўся — у кнігах, словах. Слова — вось што перажыве вякі! Колькі кніг трымала яна ў сваіх руках за доўгае жыццё, колькі церапісала і пераклала на родную мову! А хто з тых людзей, што напісалі гэтыя кнігі, жывы? Ні аднаго не ведае. Тварылі яны многа гадоў назад, але і сёння слухаюць іх жывыя людзі. Вось і яе, Ефрасінню, жаданне апанавала: напісаць і пакінуць людзям свае думкі. Многа іх яна перадумала за свае гады. Навучылася ў чалавечых душах чытаць лепш за кнігу. Але ў адным Сірын праўду мае — дробныя і нязначныя людскія клопаты. Што яны перад вечнасцю?

Ефрасіння пад'ехала ўжо да Полацка, да купецкіх радоў. Там стаяў натоўп. Тут былі і знакамітыя баяры ў высокіх узорных шапках, футрах, падбітых лісамі, і тлустыя ліхвары ў вышытых кажухах з аўчын, і купцы ў заморскіх дарагіх каптанах, і чорныя людзі, якія прытанцоўвалі ад холаду, дыхаючы ў чырвоныя змерзлыя пальцы.

Ефрасінні кінуўся ў вочы шырокі, азызлы твар з драпежна ашчэраным ротам і маленькімі зыркмі вочкамі. «Чаго гэта ён такі

вясёлы?» — міжволі падумала яна, пазнаўшы баярына Кірыка, вядомага ў горадзе ліхвяра і скнару.

І тут жа ўбачыла за спінамі і галовамі людзей нешта яркачырвонае. Тады зразумела, чаго шумеў узбуджаны натоўп — ён адчуў кроў. Таму гэтак раздзьмуваліся ноздры і туманіліся вочы. За сваё доўгае жыццё Ефрасіння нагледзелася ўсяго. Але тут стрываць не магла. Нейкая неўтаймаваная сіла падняла яе з саней.

Натоўп расступаўся перад ёй, некаторыя падалі на калені і хрысціліся. «Ефрасіння... Ефрасіння...» — шалясцела над галовамі. Яна ўвайшла ў кола людзей.

На грубым, драўляным памосце — распластанае чалавечае цела. І ў яго з тупой, жаклівай рытмічнасцю раз за разам упіваецца скураны, у некалькі разоў перавіты бізун. Пырскае кроў. Усё заліта ёю. Дыміцца на марозным снезе гарачая чалавечая кроў... Рыжы сабака таропка ліжа чырвоны снег, аджокваючы ўбок пры кожным удары.

У яе сцямнела ў вачах. Пацягнулася ўперад, уладна ўскінула руку. Стала ціха. Ледзьве стрымліваючы злосць, сказала кату:

— Хопіць. Пакладзіце яго ў сані. Міласэрны Бог што нам казаў?

Кат выцер спацелы лоб. І яна — можа, першы раз за ўсё жыццё — адчула злараднасць, убачыўшы, як скрывіліся ў людзей твары.

«Чаму яны такія злыя, чаму?..»

Снег пранізліва рыпеў пад яе нагамі, калі яна цвёрда ішла да саней. Цяжка ўсеўшыся, уладна сказала манашцы:

— Назад, у манастыр...

Ён ужо не адчуваў болю. Была дзікая, да непрытомнасці, нянавісць і крыўда.

«Яны думаюць, што гэтым прымусяць мяне пакланяцца іх ісцінам, якія нсмаведама адкуль прывезлі на тутэйшую зямлю. Пабудавалі тут каменныя храмы, сілай заганяюць у іх людзей. Гавораць аб справядлівасці, праўдзе, а самі рабоў прымусілі працаваць на сябе. Багацці незлічоныя збіраюць у манастыры. Дзе ж іхняя справядлівасць, калі вакол бедныя ды галодныя? Дзе ж іх справядлівасць, калі на іх баку княжацкая дружина і княжацкі суд? А ён цяжкі, гэты суд! А мы збіраемся патаемна, нас цкуюць, як

сабак, і ўсё-такі многія з нас усё яшчэ ідуць у лес, да сваіх багоў. Але, урэшце, нават не за гэта б'юць нас сёння. За непакорства. А мяне — за тое, што нядаўна на вечы казаў праўду пра бясчынствы баярскія. Бяруць тых юнакоў і дзяўчат з самых глухіх навакольных селішчаў і прадаюць у няволю. А ў апошні час пачалі нават недалёка ад Полацка людзей хапаць. У Друцеск, на старое дворышча, звоззяць, а потым купцы туды прыязджаюць, у рот людзям, як коням, глядзяць.

Хіба ж праўду даруюць? Сам сабе хвігу ў кішэні паказвай, а на людзях ліслівы павінен быць і пакорны. А інакш — распраўца і цераз дзесяць, і цераз пятнаццаць гадоў. Яны ж ніколі нічога не даруюць».

Ён успомніў дробненькі, з лісліва-ласкавым поглядам твар тысяцкага Якуна. Чырвона-шызы, з тоўстым мясістым носам — баярына Вікулы. «Кажуць, ён многа брагі мядовай п'е, таму і распух увесь. І сліна вечна цячэ.

На вечы яны абодва стаялі спакойна, нават усміхаліся. А калі проста паказаў на іх — схамянуліся, галовы ў плечы паўцягвалі, адмаўляцца пачалі.

А цяпер помсцяць. І не толькі яны. Многія з людзей полацкіх знакамітых разбоем не грэбуюць. Толькі ўсе робяць спадцішка. Ох, як ім не даспадобы прыйшлося тое, што ён казаў на вечы! Затое як хутка прычыну знайшлі, каб адпомсціць. Праз некалькі дзён у саборы аб'явіў епіскап, што досыць ужо царпець у горадзе паганцаў: «драўляным ідалам яны моляцца, д'ябальскія ігрышчы спраўляюць, скачуць і крычаць, як нячысікі».

І вось яго караюць. За язычніцтва. Але ж раней толькі ўшчувалі, а сябры-рамеснікі нязлосна кпілі, чаму дрэву ды грому ён пакланяецца. Колькі гадоў назад перабраўся ён у горад, але так і не адмовіўся ад веры бацькоў. Хоць не раз улешчвалі ды залатыя горы абяцалі. Ёсць жа нешта вышэй за золата ды багацце. Чэсць, сумленне. Хоць многім гэта, напэўна, смешна — адкуль яно ў смерда? Прывыклі людзі жыць у боязі, згінаць шыю перад кожнай знакамітасцю, нібы чалавек перастаў быць чалавекам, а ў вала перарабіўся. Не! Чалавек нарадзіўся свабодным, і гаспадары над ім

не людзі, а багі, якія ведаюць усе патрэбы людзей, таму што жывуць побач. Нельга ад іх адмаўляцца, як і ад зямлі, на якой вырас! Як і ад праўды. Няхай забіваюць, сабакі, усё роўна пакаяння не дачакаюцца!»

Раптам перасталі сыпацца ўдары. Тады нясцерпна, нібыта трапіў у бочку з расолам, забалела спіна. Ён са стогнам узняў галаву. І здалося, што трызніць: знаёмы прыгожы твар перад ім. Праз туман гадоў і сетку тонкіх маршчын — вялізныя цёмныя вочы, тонкія прамы нос. А вышэй — чорны клубок з тонкай белаю аздобаю вакол. Манашка... Яна схіляецца перад ім, нешта гаворыць. Ён не чуе — глядзіць на яе, уздымаецца. І раптам млеюць рукі. І небыццё, як ранішні белы туман...

Павольна вяртаецца прытомнасць. Цёплы хлебны дух шыбае ў нос, як моцная брага. Ён ляжыць на нечым мяккім, галава павярнулася набок, і ён бачыць кавалак чорнай сукенкі і сухія белыя жаночыя рукі. Ён хоча ўспомніць, што здарылася з ім, і намагаецца падняцца. Але са стогнам падае тварам на лаву. А зверху голас — уладны, рэзкі:

— Нашто ўпарцішся ў веры сваёй паганскай? Не будзе душы тваёй спакою пасля смерці.

Яго нібы ўкалолі. Застагнаўшы, павярнуўся на бок. Прашаптаў:

— Не самі людзі прычлі хрысціянства. Агнём і мячом іх хрысцілі, і цяпер царкве тваёй кроў патрэбна. А я свабодным хачу быць. Нашто прымушаць верыць у тое, што ненавідзіш?

— Ненавідзець прызаслаўную царкву? Што было тут, пакуль не прыйшло хрысціянства? Ні навукі, ні граматы, ні слова напісанага. А Слова было на пачатку ўсяго. Яно раней чалавека з'явілася.

— Затое за яго цяпер і б'юць людзі адзін аднаго. Усё даруюць бліжняму: і калі жонку чужую зняславіць, і клятву сваю парушыць, а за слова -- не даруюць. Асабліва калі яно супраць вяльможных людзей, ды і праўда ў ім.

— Усё гэта марнасць. Твая крыўда, твая ўпартасць.

— Яны — тое, без чаго чалавек будзе адчуваць сябе жабай без вады, пацуком у пастцы. Любоў да дзіцяці, каханне да жанчыны,

зямныя турботы — без гэтага няварта жыць. Ты адраклася ад гэтага — і дзеля чаго?

— Дзеля таго, каб зрабіць людзей разумнейшымі, чым яны ёсць. Каб навучыць іх не толькі глядзець у зямлю і думаць пра кавалак хлеба. Каб ведалі яны тое, што было да іх і што будзе наперадзе.

— А многіх ты зрабіла шчаслівымі? Кнігі далі ім шчасце? А сама ты хіба шчаслівая, князеўна?

Яна здзівілася: «Князеўна»?

— Ты ведасш мяне?

Угледзелася ў схілены твар. Аброслы, даўно нямыты, маршчыністы. Падняліся пачырванелыя павекі, і глянулі на яе сінія вочы. Сінія-сінія...

Яна заплюшчылася. Спытала аслабелым голасам:

— Няўжо гэта ты, Раман?

Ён глядзеў ужо на яе пільна, не адрываючыся.

— Цябе таксама жыццё скруціла. Мяне, праўда, яшчэ горш. Колькі думаў — стану багатым, украду і ў багатыя заморскія краіны памчу. А сустрэліся — зноў жабрак. — Ён гаварыў сурова, але відаць было, што яму сорамна за сваю бездапаможнасць, за рызманы на целе. І гэты нейкі нібы хлапечы сорам вярнуў яе на зямлю. Спытала:

— Няўжо іншых слоў у цябе не знайшлося?

І тут жа спалохалася, заспяшалася: паклікала з сяней старую, зморшчаную бабулю і, лаказаўшы, што трэба зрабіць хвораму, выйшла з хаты. Але не пайшла далёка. Прыхілілася галавой да сцяны, вільготнай пасля нядаўняга снегу.

«Прайшло жыццё — як адно імгненне. Нічым не вярнуць яго — ні малітвамі, ні плачам. Можа, магчыма ўсё ж на імгненне вярнуць, хаця на адно імгненне! Людзі думаюць, што я адвеку была кніжніцай. Толькі ёю. Толькі — служэнне Богу, толькі — адрачэнне. О не! Я, акрамя гэтага, нарадзілася з гарачай крывёю і палкай душою жанчыны. Я толькі змагла асіліць сябе, змагла схаваць у душы ўсё гэта. Змагла дзеля адзінай мэты — служэння свайму народу».

Яна адчула, як цяжэе галава. Зноў уздымалася ў яе душы шкадаванне аб нечым далёкім. Хіба сапраўды вярнулася палымная неразважлівая маладосць? Як многа гадоў назад, укалоў страх: яму ж нельга тут быць, яго схопяць, і яна не зможа абараніць яго. Новы епіскап самалюбівы, не захоча ён, не сцерпіць, калі нехта — нават яна — будзе мяняць яго загады. А ў манастыры яго таксама не схаваш.

Яна зноў кінулася на ганак, тузанула дзверы. Кіўком адаслала з хаты старую і вярнулася да яго:

— Табе нельга тут... Могуць схапіць. Зноў будуць катаваць. Уцякай!

Нейкая горкая ўсмешка з'явілася на ягоных вуснах:

— Не першы раз ужо б'юць...

— За што?

— Адзін раз за цябе... Памятаеш, калі ты не прыйшла на спатканне ў манастырскі сад? Нехта, відаць, падказаў ігуменні, яна і загадала вартаўнікам, каб правучылі. Ды ўсё роўна прыходзіў туды, чакаў, можа, ты выйдзеш. Да святой Сафіі бегаў штодзень, галавой гатовы быў біцца аб камень. А цябе забраў манастыр. З таго часу я яшчэ больш узненавідзеў свет. У нашай рэлігіі каханне — гэта найвялікшае шчасце на зямлі. Багі ўдыхнулі ў чалавека гэтае пачуццё. А вы... Што даяце чалавеку вы? Толькі кнігі, толькі мудрасць? Толькі? Ты абараніла сёння мяне, Прадыслава. Бо людзі тыя ж, што і раней, — злосныя. Дзеля чаго ж аддала ты сваё жыццё, калі вымушана так рабіць? Нашто ты пайшла ў манастыр, Прадыслава? Навошта?!

Ёй раптоўна намроілася — пахне мятай і верасам, у яе ў валасах забыталіся светлякі, а Раман здымае іх, кладзе ёй на плечы рукі, а потым падхвоблівае і нясе, нясе ўдалячынь...

Яна расплюшчыла вочы і ўбачыла перад сабой свае рукі. Кашчавыя, зморшчаныя. Сухія, як зямля ў бясплодных пустэчах Візантыі. Нічога нельга вярнуць, нічога. Стомленае, зморанае цела, высушаная доўгімі малітвамі душа — вось што засталася ў яе.

Дзіўна толькі: не адчувае яна ў душы сваей ні страху за нячыстыя думкі, ні жадання ўпасці на калені і замольваць свае грахі.

— Уцякай, Раман. Я загадаю прынесці табе пераапрунцуца, — і, памаўчаўшы, дадала: — Тваімі вуснамі праўда гаворыць, але нічога не выйдзе з твайго бунту. Нічога. Павер мне.

І ціха адказаў ён:

— Я ведаю гэта. Але я хачу да канца дзён сваіх астацца чалавекам.

10

Яна моцна сціскала сплеченыя рукі. А ўсё роўна — мала сілы ў яе руках, не перадаецца ім кіпучая моц душы, і тое, што было ў сэрцы, не знаходзіла сабе выйсця, душыла яе. А твар быў спакойны, засяроджаны, і епіскап Дыянісій, дужы, чырванашчокі мужчына, паблажліва дагаварыў тое, дзеля чаго і запрошана была да яго ігумення:

— Дык вось, сястра мая. Выцэй за ўласныя інтарэсы павінны быць штарэсы святой царквы нашай.

— Відаць, нехта з нас не разумее яе сапраўдныя інтарэсы. Мы з вамі добра ведаем, што, калі Уладзімір мячом заганяў язычнікаў у раку — гэта было неабходна, бо прайшлі б вякі, пакуль людзі пачалі б хрысціцца па сваёй ахвотце. Але цяпер, калі хрысціянства зацвердзілася ў гэтым краі, — прывучаюць да яго бізуном. Ваша праасвяшчэнства, вы — новы чалавек тут. І калі людзей да смерці забіваць за паганства, то ці не пахіснецца ў людзей вера?

— Наадварот! Гэта прывядзе да нас тых, хто яшчэ сумняваецца. Страх — гэта аснова кожнай улады.

Яе вусны скрывіла пакутлівая ўсмешка.

— Чаму ж смерд, якога я вызваліла, так і не прыйшоў да праваслаўнай веры?

Епіскап нервова ўскочыў з вялізнага, упрыгожанага металічнымі бляшкамі крэсла.

— Таму і трэба з каранем вырываць непаслушэнства!

— Але чалавек — гэта не куст лебяды. Праліць жывую чалавечую кроў — гэта не палохае вас, брат мой?

Ефрасіння амаль з нянавісцю глядзела на тлусты епіскапаў твар. Пыха і задаволенасць былі на гэтым твары.

«О не, ён ніколі не будзе сляпіць вочы за кнігамі, не будзе бяссоннымі начамі падбіраць словы пропаведзі, якая страсяне чалавечую істоту! Ён раз і назаўсды завучыў, увабраў у сябе нейкія ісціны і, напэўна, больш і не задумваўся над імі. І гэта — пастыр душ?!

Вось і цяпер. Самы страшны грэх — забіць чалавека. Але ж ён знойдзе, як схаватца за сцяной раўнадушша, знойдзе словы апраўдання».

— Ідэя вярхоўнай улады, ідэя ўлады над душамі патрабуе ад нас усіх намаганняў, усіх сіл. Што перад ёй кроў аднаго язычніка?

— Усё жыццё я вучыла людзей, што праваслаўная царква нясе святло навукі, дабрату і чысціню,— яна ледзь стрымала сябе, каб не закрычаць. — Сілай слова пераконваць трэба, а не крывёю, не!

Епіскап спадылба назіраў за ігуменняй. «Уздумала мяне вучыць! Не магу ж я сказаць ёй, што пакараць таго смерда прасілі мяне многія слынныя людзі горада і прынеслі нямала срэбра і золата, каб замаліць грэх. Ёй жа кнігі, мусіць, засляпілі свет. Ідзе супраць мяне і нічога не баіцца. І нічым, пэўна, нічым яе не спалохаеш. У яе—і грошы, і замацаваная гадамі ўлада, і тое, чаго няма ў мяне,— любоў і павага полацкага людю. Хаця — гэта яе і слабасць. Бо вечна народнае з кожным годам робіцца слабейшым. І хутка ўжо, відаць, адменяць яго. А сіла Полацка — у славетых баяраў ды купцоў, у іх грашах».

Але ўслых ён сказаў прымірэнча, і жавыя чорныя вочкі яго забегалі, не сустракаючыся з позіркам Ефрасінні:

— Не варта нам гарачыцца. Я пра славу нашу агульную і карысць дбаю.

Ефрасіння адчула, як схлынуў гнеў, саступіўшы месца бснадзейнай пустэчы ў душы. Проста перад сабой бачыла яна чырвоныя, парослыя цёмнымі тоўстымі валаскамі пальцы спіскапа. Яны нервова мацалі на выпуклым жываце цяжкі залаты крыж.

«Ён дужы і нахабны. І малады»,— падумала яна і з нечаканай яснасцю і бязлітаснай халоднасцю ўявіла сваю гонкую, высахлую постаць. І, нібы ўвачавідкі, убачыла доўгі-доўгі шэраг гадоў, які нябачнымі ланцугамі абвівае яе істоту, адбіран сілы, гэтак патрэбныя цяпер.

Я ўжо старая. Старая! Божа, я ніколі не шкадавала дзён, якія незваротна праплывалі праз мяне і набліжалі тую мяжу, якая называецца смерцю. Але цяпер... цяпер я гатова плакаць ад жалю, што прайшло, незваротна прайшло жыццё. Перамога астаецца за ім. Бо астаецца ён. Зямныя справы робяць зямныя людзі...»

Ей зрабілася млосна. Яна хацела ўстаць, але цяжкімі, як калоды, зрабіліся ногі, рукі, і яна зняможана адкінулася назад. Прагаварыла ціха, амаль нячутна:

— Хопіць яго з мяне, зямнога жыцця.

11

Цені ад залатых крыжоў полацкай Сафіі ўжо дакрануліся лёгкіх, трохі пеністых хваляў на беразе Дзвіны. Потым яны зробіцца даўжэйшымі, папаўзуць да сярэдзін ракі і згаснуць толькі з першай зоркай, якая праклюнецца на небе. Выхаўшы з Сяльца раніцай, Ефрасіння, хаця і стамілася за дзень, вырашыла пасядзець на беразе, а пасля праплыць у ладзі, каб зірнуць у вачэрнюю ваду.

Яна надта любіла гэтае месца на беразе, ля Сафіі, якую з такой любоўю будаваў некалі дзед Усяслаў. Тут бегала яна дзяўчынкай-малечай, гукала вясну разам з карагодам дзяўчат, якім, як памятае, ледзь даставала тады да станікаў. Тут стаяла яна, прамачыўшы ўзорныя пантофлі, калі адплывалі ў ссылку ў Візантыю полацкія князі, якіх вяслаў туды помслівы Мсціслаў за адмову ісці разам у паход на полаўцаў. Тут жа ўпершыню прыйшло да яе вешчае бачанне: плыла ў лодцы і раптам ўбачыла, што ўваходзіць у ейную царкву на Палаце князь Рагвалод Барысавіч — а пасля таго неўзабаве і папраўдзе вярнуўся ён у Полацк са ссылкі і стаў вялікім князем замест бацькі, князя Барыса. Адноўчы, таксама на змярканні, убачыла яна ў вадзе, што схілілася над рукапісам манашка

Еўпраксія, сястра стрыечная Звеніслава Барысаўна, і раптам запалала вакол, але пергамен не гарэў. Цішком запыталася пасля ў Еўпраксіі, ці не піша яна, часам, летапіс пра справы манастырскія, і тая ашаломлена прызналася, што піша, але нікому апроч Бога, пра тое не ведама, адкуль жа можа ведаць пра тое Ефрасіння?

Сёння ў Полацку было вялікае свята — хрысціла яна, ігумення, ажно дзвюх дзяўчынак, і абедзвюх, па жаданнях бацькоў, назвалі Ефрасіннямі. Адна з іх дачка вялікага князя Рагвалода Барысавіча, пляменніца, а другая — дачка галіцкага князя Яраслава Асмамысла, якую прывезла ў Полацк маці з просьбаю ад князя быць ейнай хроснай.

Радавалася душа ігуменні, што перадае Госпаду светлыя, яшчэ анельскія душы. Народу было ў Сафійскім саборы столькі, што ажно да самай Дзвіны, не змясціўшыся ў храм, стаялі яны на каленях, калі выходзіла яна адтуль пасля хрышчэння. Стаялі — бо чакалі яе бласлаўлення. Не епіскапскага... Пра вешчы дар, што дадзены ёй пад канец жыцця, аднекуль ведаюць у Полацку, і цяпер часта трывожаць яе людзі пытаннямі, што адбудзецца з імі. Цяжкі і страшны дар — прарочы, бо часам зусім не трэба зазіраць у будучае і ведаць яго. Але сёння захацелася Ефрасінні зрабіць гэта, бо нешта цяжкае, як бы і не адчувальнае, трывожыла яе душу. Але дар прароцтва дар капрызлівы. Ён можа і не адгукнуцца ў патрэбную хвіліну. Таму і прыйшла сёння на бераг Дзвіны ігумення, што лепш за ўсё глядзець у таямнічыя воды ракі на змярканні, калі хісткія цені мільгаюць няўлоўна і прыхамаціва і душа, настроеная на вечар і ноч, таксама нібы набывае таямнічасць і прычасце да незвычайнага.

Ладдзя торкнулася ў бераг, сястра Еўпраксія падтрымала за локаць, каб не пахіснулася ігумення. Не пратэставала Ефрасіння, калі Еўпраксія захацела пасядзець разам з ёю ў ладдзі. Хаця і не дзялілася ігумення нават са стрыечнай сястрой сваімі развагамі, даўно заўважыла яна, што Еўпраксія нібыта чытае ейныя думкі. Мабыць, у час хрышчэння заўважыла што-небудзь: можа, зморшчынку між бровамі, заклапочаны позірк на немаўлят. Маленькая Ефрасіння Рагвалодаўна, як-ніяк, родная ёй пляменніца...

Ціха паплыла ладзя, а на сярэдзіне ракі загадала Ефрасіння сцішыць вёслы, і тады закалыхалася драўлянае цела ладзі ў магутных плынях-перапляценнях Дзвіны — старажытнага Рубона, а пасля, як трапіўшы на нейкае патаемнае месца, заціхла, толькі лёгенька білася нейкая капрызлівая хвалсчка аб нос яе з крыжам драўляным. Заціхлі грабцы, заціхла наваколле. Ефрасіння сцішылася, толькі вочы яе не адрываліся ад рачной гладзі, цёмнай і, здавалася, непранікальнай, на якой, як чырвоныя рыбка, час ад часу мільгалі ў хуткім лёце чырвоныя плямкі сонца, штэ імкліва схілялася да зубчастых ялін, сярод якіх гублялася гнуткае цела ракі.

Праhalодай павеяла з берага, востры рачны пах кружыў галаву. Ігумення адчула, як яна нібыта знікае, раствараецца ў прасторы паміж ракою і небам, і на кароткае, зусім бліскавічнае імгненне раскрылася перад ёю тое, аб чым падсвядома яна думала і непакоілася...

Еўпраксія запыталася толькі праз тыдзень, зайшоўшы да яе па блаславенне:

— Пляменніца... будзе жыць? Не памрэ?

І ціха, нібыта баючыся спужаць будучае, адказала ігумення:

— Жыццё яе доўгім будзе, але смерці пакутнай і гвалтоўнай не пазбегне...

(Сапраўды, не дарэмна трывожыла ігуменню Ефрасінню жыццё ейных хрэсці: Ефрасіння Рагвалодаўна стане ігуменню жаночага манастыра ў Пскове, а смерць прыме на чужыне, ад рукі пасынка свайго мужа, пасля чаго ўдзячныя пскавічы — удзячныя за доўгія гады, адданыя служэнню гэтаму гораду, — кананізуюць яе як святую Ефрасінню. Другая ж, дачка Асмамысла, Яраслаўнаю аплача свайго мужа і застаецца ў «Слове аб палку Ігаравым» сімвалам вернасці і тугі. У Вечнасць, тую Вечнасць, дзе застаюцца імёны лепшых, што нарадзіліся на Зямлі, увойдзе гэты трохкутнік з адным імем — «Ефрасіння».)

А Ефрасіння Полацкая, калі сыходзіла з ладзі, вырашыла канчаткова паехаць у Іерусалім. Ніхто не даведаўся, што ў вадзе чыстай ды плыннай пабачыла яна і сваю труну — пад нетутэйшым

дрэвам, якое, аднак, пазнала адразу, бо часта бачыла яго намалёваным. Кіпарысам яно называлася, тое дрэва...

12

Вузкія аканіцы былі расчынены насцеж. Душнае. гарачае паветра ўлівалася ў келлю, што была на другім паверсе вялікага, з белага каменю пабудаванага манастыра.

«Чым гэта пахне? Лаўрам і трохі магноліяй — востра, рэзка. Чужы пах. Усё чужое», — бязрадасна думала Ефрасіння.

«Здаецца, і манастыр тут такі ж, як у Полацку. Крыжы праваслаўныя. І нават Эфеская Маці Божая над галавой ёсць. Напэўна, таксама з Візантыі прыслалі яе ў Іерусалім. Але ў Полацку яна іншая: у золаце, у каменных каштоўных. І майстэрства вялікага — пісана евангелістам Лукою Хрысавергам у Царградзе. Ды ўсё ж самай дарагой асталася для яе ікона Полацкай Божай Маці. І не таму, што тая з Ефрасінні самой была намалёвана, а таму, што, зробленая не вядомым нікому полацкім умельцам, не горшай была яна за заморскую. Тады, на асвячэнні царквы разгневалася была яна на Іаана: здагадалася, што толькі ён зрабіў святатацтва — живога чалавека ў выглядзе Божай Маці намалёваў. Але нішчыць ікону ўжо нельга было: народ полацкі цудам яе аб'явіў. З таго часу і вісіць яна ў Сяльцы і заўсёды стаяць на каленях перад ёю людзі,

Усё жыццё старалася яна, каб яе храм і манастыры вабілі да сябе сэрцы людскія прыгажосцю і дабротой, каб знаходзілі ў іх спакой і ачышчэнне ад зямных клопатаў.

А сама? Хіба не яны засланілі перад ёю ўсё жыццё? Будавала школы, вучыла пісьменству, пісала кнігі.

Успомніла, як перад самым ад'ездам прыйшлі да яе пляменніцы Вольга і Кірыяна з просьбаю, каб яна пастрыгла іх у манашкі. Захопленыя славай цёткі, захацелі і яны прыпасці да крыніцы вечнай і несмяротнай.

Што ж, сапраўды нямала зроблена за гэтыя гады. Градыслава стала сапраўднаю памочніцай. Разумніца, хаця і ціхманая надта. Але два манастыры пакінула на яе — і ўсё, да чаго дакранецца сястра,

будзе зроблена як найлепей. Ведала Ефрасіння, што назаўсёды развітваецца з малодшай сястрой. Прытуліла яе да сябе, калі ўдваіх засталіся ў келлі, і спыталася ціха:

— Усё жыццё пражылі з табой побач. Скажы, ці трымаеш за што крыўду? Адзінокай цябе пакідаю. А маглі б быць побач дзеці ды ўнукі...

Падняла галаву Градыслава, і зірнула на Ефрасінню годныя, ужо трохі выцвілыя, але шчырыя вочы:

— Толькі ўдзячная табе, сястра. што мяне неразумную тады ўгаварыла. А дзеці і ўнукі... Там яны, мае дзеці, — і паказала на маладых манах, што старанна капалі ў двары ямкі для дрэўцаў».

Ефрасіння перавяла позірк на Еўпраксію. Колькі размоваў паміж імі было — такіх, якія душу ўзвышаюць і грацаваць клічуць! Шмат ведае стрыечная сястра — на памяць цытуе многія мясціны з «Шасціднева» Васіля Кесарыйскага, любіць спяваць кандакі Рамана Салодкапеўца, «Вялікі канон» Андрэя Крыцкага. Голас у яе рэдкі — нізкі, з адценнямі, якія нагадваюць салаўіныя спевы ў кустоўі, што абкружае манастыр у Сяльцы.

Еўпраксія адразу ж падышла да сястры, зірнула запытальна.

— Пра Полацк... успомніла,— з цяжкасцю прагаварыла Ефрасіння. — Зараз там... салаўі пяюць...

— А я любіла час, калі дзвігуць журавіны. А пасля збіраць іх і брусніцы. Не, брусніцы спачатку. Сосны над галавой гудуць, пахне чаборам, а ты падаткнеш падол дый пальцамі ягады цягнеш з тоненькай галінкі, а яна не супраціўляецца... — падхапіла яе словы Еўпраксія. Але, убачыўшы, як палатнее на вачах твар сястры, хуценька пайшла да стала, звякнула шклянiцай і сярэбраным посудам для пітва.

«Можа, я зашмаг клапацілася, каб манастыры мае ні ў чым не мелі патрэбы, дый занадта абцяжарвала сябе мірскім,— думала Ефрасіння. — Можа, з-за гэтага і не ўсе сілы аддала Богу. А ці даруе ён мне?»

Будавала манастыры, а думала пра тое, каб яны ўпрыгожвалі Полацкую зямлю. Бо яна сапраўды любіла і любіць гэты прыгожы край. На гэтай зямлі яна ўпершыню ўбачыла зорнае неба, адчула, як

распірае грудзі малады празрысты вецер, як пахне аерам цёплы рачны плёс. На ёй сустракала ўзыходы сонца і білася ад распачы ла халодным шэрым камені. Тут спазнала каханне, чалавечае гора, радасць. І ніколі не ганьбавала тымі, хто не хацеў ісці ў царкву. Значыць, яна няверна служыла Богу?

Раман спытаў у яе: ці шчасліва пражыла жыццё? Павінна была б сказаць: «Шчасліва». Прысвяціла сябе Богу, марыла, што дасць ён яснасць думак, адкрые, у чым сэнс жыцця.

Яны, язычнікі, лічаць, што чалавек прыйшоў на свет, каб радавацца свайму існаванню, каб быць шчаслівым, свабодным. Для іх манастыр — смерць. Ім здаецца, што для шчасця ёсць зямля. І не патрэбна ім ні мара аб бесмяротнасці, ні ціхая пакорлівасць існавання. Яна ж таксама змагалася — супраць духоўнай цемры, за дабро, справядлівасць. І вось... Што сталася? І з ёй, і з тым, каму яна служыла, каму аддала свае сілы, моц, здароўе? Гаспадарамі над усім сталі гандляры. Часам і святары Епіскапы робяць тое, што прынясе храму багацце. А багацце — у нячыстых руках. І з кожным годам сіла духу падае перад сілай грошай. Куды дзявацца дабру і справядлівасці, якім яна вучыла людзей усё сваё жыццё? І таму няма ў душы радасці... А ўсё ж месца ў раі мне, напэўна, падрыхтавана», — з сарказмам падумала яна. І тут жа пераадолела сябе.

«Гэта — бабскае. Усе гады я старалася заглушыць у сабе голас плочі. А паміраю тым, кім нарадзілася, — бабай».

Яна замітусілася на ложку. Перасохлымі вуснамі папрасіла:

— Дай мне што-небудзь кіслае. Хоць адну журавінку. Еўпраксія схілілася, падторкнула плашчаніцу:

— Зараз табе апельсінаў прынясуць.

Ефрасіння зноў заплюшчыла вочы. Думкі яе паплылі ў іншым кірунку, палагднелі.

— Бог усе ж даў мне даехаць да Іерусаліма. Я змагла пабачыць тут і Гефсіманскі сад, і месца храма, які Ён пракляў за тое, што ў ім гандлявалі людзі, якія прарокаў сваіх не прынялі, і месца, адкуль Ён, ператвораны ў полымя, узышоў у Вечнасць і вярнуўся на зямлю полымем будзіць сэрцы чалавечыя. Тут, на гэтай зямлі, мабыць,

сапраўды бліжэй да сонца, чым у нас, нездарма ж яно такое яраснае, смяротна-вогненнае.

Нас сустракалі ўсюды як дарагіх гасцей. Слава аб Полацку дайшла і да гэтай зямлі, што так невымерна далёка ад нас, нашых клопатаў, нашага болю. Можа, дасць нам Госпад ў рэшце рэшт міру і спакою, любові адзін да аднаго. Можа, полацкая наша дынастыя не перасячэцца, а захаваецца ў стагоддзях, як захаваецца і Полацкая зямля, з манастырамі, што ўжо пабудаваныя і яшчэ пабудуюцца, з кнігамі, якія адна за адной кладуцца ў скрыні нашых бібліятэк, з іконамі, што пішуць цяпер і полацкія майстры, навучыўшыся майстэрству ў Візантыі і Кіеве.

Але чаму тут з'явіўся бацька, і маці Сафія, ласкавая і маладая, і дзед Усяслаў — вунь ён там, у куце, стаіць над зямлёй, і ўсмешка ў яго як заўсёды — трохкі таемная, нібыта ён ведае болей за ўсіх нас ды толькі не хоча гаварыць? Чаму яны... сабраліся тут, усе разам, і набліжаюцца да мяне, і радуюцца?!

Мерны, нягучны голас загучаў над ёй. Яна расплюшчыла вочы — чалавек у архіепіскапскім адзенні стаяў каля яе. Хто гэта? Дыянісій? Адкуль?

«Значыць, гэта ўжо ўсё? Значыць, я паміраю. Паміраю... А ўсё я зрабіла, што хацела? Не! Значыць, з гэтым мне і паміраць — што перамог ён? Перамог дабро, справядлівае? Не! Я павінна яшчэ жыць! Я не хачу паміраць!» Крыж набліжаўся да яе вуснаў, і яна цягнулася да яго, але нешта як бы ўставала паміж імі. І таму, калі яна пацягнулася насустрач, адбылося адваротнае.

Глуха стукнуўся аб падлогу крыж: усё знямелі. Еўпраксія з плачам кінулася да сястры:

— Яна трызніць, яна памірае!

Яна падняла крыж і амаль сілай прыклала да нерухомых вуснаў сястры. Тая не зварухнулася. Горкая ўсмешка з'явілася на твары.

«Я так і ведала. Хіба дазваляць мне памерці так, як я хачу? Я ўсё жыццё не магла зрабіць таго, што хацела, бо ўсё роўна была аблытана зямнымі законамі».

Ёй мроілася: Смерць нахіляецца над ёю, пільна ўглядаецца ў вочы, і ўвесь час хацелася падняць павекі, каб, ударыўшыся з ёю

паглядам, хаця на некалькі хвілін адагнаць ад сябе смяротны, невыносны холад, каб дадумаць нешта важнае, што трэба дагаварыць.

— Будзь літасцівая! — хочацца крыкнуць Ефрасінні, але змарцвелыя вусны ледзьве варушацца.

— Вучы шанаваць зямлю Полацкую! — Але ледзяное дыханне Нетутэйшага кранаецца сэрца... Дзіўна толькі Ефрасінні, што, як ні рыхтавалася да смерці, як ні чакала яе, — не пакідаюць душы ва ўрачысты гэты час зямныя справы. І яшчэ нешта далёкае-далёкае трэба ўспомніць, тое, што паднімаецца з-за ўладных, суровых гадоў схімы...

— Адпускаю грахі твае, Ефрасіння... «Грахі? Якія ж былі ў мяне грахі?»

Гарэла галава. Пачыналася трызненне. І яна ўжо не разумела, ці сон, ці ява гэта: гарачы чэрвеньскі поўдзень, тоненькая ганарлівая дзяўчына і высокі хлопец у кашулі нарадохрыст, з цёплым, жалудовага колеру загарам на шырокіх грудзях, і вочы яго — сінія-сінія, з пушыстымі цёмнымі вейкамі. Будзіць дрымотны поўдзень імя яе — даўняе, напам'ятае, якім наракла яе маці:

— Прадыслава... Прадыслава-а-а!

Высахлы архіепіскап доўга ўслухоўваўся ў яе словы, а потым выйшаў у калідор, дзе сабраўся амаль усе манашкі:

— Памірае прападобная Ефрасіння! І ўсё, прасветлая, славіць Бога. Уславім і мы госпада разам з ёй!

Звінелі тонкія галасы. Гудзелі магутныя званы. І губляўся між імі ледзь чутны шэпт:

— Прадыслава-а-а... Прадыслава...

— Прадыслава...

1971 г.